

Evlerden Saraya Osmanlılarda Çocuk Eğitimi
(XV.-XVII. Yüzyıllar) / Ayşe Seyyide Saçmal 59

Evlerden Saraya Osmanlılarda Çocuk Eğitimi (XV.-XVII. Yüzyıllar)*

Ayşe Seyyide Saçmal

Giriş

Osmanlı'nın klasik döneminde (XV-XVII. yüzyıllar) çocuk eğitiminin incelenmeye çalışıldığı bu çalışmaya, "Günümüzde farklı eğitimlere tabi tutulan veya tutulmayan-tutulamayan kız çocuklarının eğitimleri için neler yapılabilir?" sorusu muvacehesinde başlanmıştır. Bu konudaki kaynak problemi sebebiyle çocuk eğitimi bir bütün olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Klasik dönemin seçilmesi, daha istikrarlı bir yapının gözlemlendiği dönemde meseleye nasıl yaklaşıldığının görülmek istenmesi sebebiyledir. Klasik dönem sonrası ise, hem meselenin genişliği, hem de iki dönem arasındaki bakış açılarının farklılık arzemesi sebebiyle konunun haricinde tutulmuş, bu döneme klasik dönemi aydınlatabilecek bilgiler ölçüsünde gerekikçe başvurulmuştur.

Döneme bakıldığında, çocuk eğitimi meselesine çeşitli yönlerden yaklaşıldığı görülmektedir. Şehzadeler, lalalar eliyle yetiştirilmiş; idarî kadronun oluşturulması için yetenekli çocuklar belli eğitimlere tabi tutulmuş, bu iki grubun haricinde olan çocuklar ise farklı eğitimler görmüşlerdir. Verilen eğitimler arasında ortak noktalar bulunduğu gibi, istenen insanın yetişmesi için, her birinde diğerlerinden ayrılan yönler vardır. Bunların, genel bir tasnifle, şehzadelerin ve sultanların, Enderun'daki çocukların, âlimlerin veya varlıklı ailelerin çocuklarının, son olarak ise halkın çocuklarıyla yetim ve fakir çocukların eğitimleri olduğu görülmektedir.

* Bu çalışma, Bilim Sanat Vakfı'nın 8-9 Şubat 2008 tarihinde düzenlediği XIX. Öğrenci Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunulmuştur.

Verilmeye çalışılan eğitim, dönemin öncesini ve sonrasını kapsayan eğitim tarihi kitapları, araştırma ve incelemeler, eğitim alanında yapılmış tezler, okutulan ders kitapları ve hatıratlar rehberliğinde anlaşılmaya çalışılmıştır. Enderun mekteplerindeki eğitimin haric tutulduğu bu çalışmada, eğitimlerin süreci, teknikleri, mekânları gibi konular üzerinde durulmuştur. İlk bölümde çocuğun aile içinde aldığı eğitim, XV. yüzyılın ortalarında Amasyalı Hüseyinoğlu Ali Efendi tarafından yazılan *Tariku'l-Edep* ve XVI. yüzyılda Kınalızâde Ali Çelebi tarafından kaleme alınan *Ahlâk-ı Alâî* adlı eserlerle incelenmeye çalışılmış, ikinci bölümde sıbyan mektepleri ele alınmıştır. Şehzadelerin eğitimlerinin incelendiği son bölümde ise, nasıl bir eğitime tabi tutuldukları; yetiştirilmelerinde önemli yerleri olan valideleri, dayeleri, hocaları ve lalaları incelenmeye çalışılmıştır.

I. Aile İçinde Eğitim

Klasik dönemde çocuğun aile içindeki yeri, aldığı eğitim, ebeveynleriyle ve ailenin diğer fertleriyle olan ilişkileri vb. meselelere birincil kaynaklarda rastlamak pek mümkün değildir. Fakat bu dönemlerde kaleme alınan *Tariku'l-Edeb* (XV. yy.) ve *Ahlâk-ı Alâî* (XVI. yy.) isimli eserlerdeki çocuk eğitimiyle ilgili bölümler bu dönemdeki çocuk eğitimi ve algısıyla ilgili ipuçları verecek niteliktedir. Ayrıca bazı âlim ve ediplerin otobiyografileri ve biyografilerinde az da olsa yer alan çocukluk dönemleriyle ilgili bilgiler, aile-çocuk ilişkisini bir nebze olsun aydınlatmaktadır. Ailede çocuğun eğitimiyle bire bir kimlerin ilgilendiği hususu, ailelerin sosyal durumlarına ve yapılarına göre değişiklik arz etmektedir. Türk ailesi hakkında yapılan araştırmalar, toplumda "geniş aile"nin değil "çekirdek aile"nin yaygın olduğu bilgisini vermektedir. Bu durumun istisnası olan geniş aileyi ise, saray ailesi, konak hayatı, eşraf ve âyandan olan kişilerin aileleri oluşturmaktadır. Toplumda yaygın olan aile yapısında, diğer vazifeleriyle birlikte çocukların eğitimi ve yetiştirilmesiyle esas olarak anne ilgilenmektedir.¹

Klasik dönemde çocuk eğitiminden bahseden eserlerden birisi, Amasyalı Hüseyinoğlu Ali isimli bir eğitimci tarafından 1453 tarihinde yazılan *Tariku'l-Edeb* isimli eserdir. Kâtip Çelebi, eserle ilgili verdiği bilgide, eserin halkın önde gelenlerinin çocukları için telif edildiğini belirtmektedir.² Müellif, eseri yazma sebebini anlatırken başından geçen bir hadiseyi nakletmektedir. Halktan birisi kendisine gelerek oğluna ilim ve güzel ahlâk öğretip onu terbiye etmesini ve eğitmesini ister. Yazar, çocuğun ıslahı ve eğitimiyle bir müddet meşgul olur; lâkin çocuktan müspet bir sonuç alınamaz. Bu durum üzerine hocanın yanına gelen çocuğun babası, “Ey hoca, üstadınız size hiç edeb erkânı öğretmemiş ki, sen de benim oğluma edeb ve terbiye öğretmedin” der. Anlayışsız adamın bu tavrına karşılık müellif, edeble ilgili bir eser yazarak, hem üstadının kendisine edeb öğretip öğretmediğini, hem de konuya ne derece hâkim olduğunu göstermiştir. Her ne kadar yazar bu hadiseyi telif sebebi olarak anlatsa da, hadise o günün çocuk eğitimine ışık tutması açısından önemlidir. Kâtip Çelebi’nin verdiği bilgiye dayanarak aile varlığı olarak kabul edilirse, eski dönemlerden miras kalan, ailelerin çocuklarının eğitimi için özel hocalar tutması geleneğinin fetihten önceki dönemleri de kapsadığı söylenebilir.

Bir edeb kitabı olmakla birlikte birçok görgü kuralını ihtiva etmesi sebebiyle, esere bir âdâb-ı muâşeret kitabı da denilebilir. Yazar, çocuklara verilecek olan eğitimi, ailede ve okulda verilecek eğitim olarak ikiye ayırmaktadır: Ailenin çocuğa temel olarak vermesi gereken eğitimin içerisinde şunlar sayılmaktadır: Çocuğa güzel bir isim vermek, erkekse sünnet ettirmek ve okula verip okutmak. Ayrıca çocuk güzel ve tatlı sözlerle terbiye edilmeli, ona güzel, temiz sözler öğretilmeli, çirkin ve kaba sözleri ve davranışları engellenmelidir. Tuvaletten sonra ellerini yıkaması, dizüstü oturması, misafir ve büyükler gelince ayağa kalkması, giderlerken ayakkabılarını çevirip kapıyı açması vb. âdâb-ı muâşeret kuralları öğretilmelidir. Küsmekten ve küstahlık yapmaktan alıkonulmalıdırlar. Küçükken nasıl yetiştirilirse, büyüdükle-

rinde eski alışkanlıklarını kolayca bırakamadıkları için hal ve hareketlerine dikkat edilmelidir. Yoksullara ve başkalarına ellerinde bulunan para, ekmek ve oyuncakları vs. vermeye alıştırılmalıdır. Ailenin yapacağı yardımı çocuğun eliyle yapması gerektiği ifade edilmektedir; çünkü bu şekilde çocukta bir şey bağışlamak alışkanlık haline gelecek ve “cömert olmayı” öğrenecektir. Yedi yaşında namaz kılmaya alıştırılmaları, haram yemekten uzak tutulmaları ve kötü ahlâklı kişilerle arkadaşlık etmemeleri de ailenin vazifeleri arasında yer almaktadır.³ Çocuğun eğitimini —ailede ve okulda eğitim olmak üzere ikiye ayrılarak— aile ve okul dengesinde tutması ve o yönde tavsiyelerde bulunması, çocuk yetiştirme meselesine nasıl bakıldığını göstermesi sebebiyle dikkat çekicidir. Ayrıca o günün toplum hayatını, önceliklerini, eğitim anlayışını vermesi açısından da önemlidir. Kınalızâde Ali Çelebi, 1560’larda yazdığı *Ahlâk-ı Alâî* isimli eserinin “İlm-i Tedbîrü’l-Menzil” ismini taşıyan aile ahlâkı ve muâşeret kurallarını anlattığı ikinci bölümünde, “Ehl ü İyâl [Aile] Terbiyesi” başlığı altında anne babaya riayet âdâbı, söz söyleme âdâbı, yeme içme âdâbı gibi konuların yanı sıra çocuk terbiyesi üzerinde de durmaktadır. Üç safhaya ayırdığı çocuk eğitiminin birinci safhasını, doğumdan önceki dönem yani eş seçimi, ikinci safhasını çocuğun dünyaya geldiği dönem, son safhayı ise çocuğun dünyaya gelişinden sonraki zaman olarak bir tasnife tabi tutmaktadır.⁴ Öncelikli olarak ailenin çocuğa, yaşadıkları zamana uygun güzel bir isim vermesini ve çocuk ister kız ister erkek olsun her iki durumda da şükredilmesi gerektiğini doğum esnasındaki dönemde ifade etmektedir. Her şeyi hemen öğrenecek yaşta olan çocukların kötü arkadaşlardan uzak tutulmaları gerektiğini; bilmeleri gereken dinî hükümlerin öğretilmesini ve hadis-i şerif mucibince yedi yaşına gelen çocuğun namaza başlatılması gerektiğini belirtmektedir. Çocukların eğitimlerinde ziyadece önemli olan güzel örnek meselesi üzerinde ise şöyle durmaktadır:

Devamlı olarak yanlarında salih ve hayırlı insanlar övülmemeli, şerli insanlar kötülenmeli ki çocuk bu tip insanlar-

dan uzak dursun ve hayırlı insanlarla beraber olmayı arzulasın. Çocukların ilk defa işledikleri kusurların düzeltilmesinde de ailelere yol göstermektedir. Böyle bir durumla karşılaşan ailenin ilk önce çocuğu azarlama-dan, yaptığı işi ayıplayarak çocuğu korkutmasını veya hut da yaptığı işin kötülüğünü o işi başka bir çocuk yapmış gibi anlatarak, o çocuğun düştüğü hali örnek göstermelerini tavsiye etmektedir. Bu gibi durumlarda, gerekmedikçe “Sen şöyle yapmıştın!” gibi bir tutumun benimsenmemesini önermektedir. Büyüme çağlarında kimi çocukta hırsızlık, yalan ve hile gibi bazı kötü huyların görülebileceğini, çocukların bu huylardan menedilip terbiye edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Çocukların ahlâkî eğitimleri açısından bu noktaları vurguladıktan sonra çocukların, bedenlen daha sağlıklı ve güçlü olabilmeleri için de tavsiyelerde bulunmaktadır. Çocukları cömertliğe alıştırmak için, arkadaşlarına iyilik yapması konusunda ailenin telkinde bulunması; arkadaşlarına karşı büyülenme ve onları hafife alma gibi hallerden kesinlikle uzak tutulmaları da dikkat çektiği hususlar arasındadır. Ailenin sadaka vereceği vakit — çocuğun elinin bol vermeye alışması için— sadakayı çocuğa verdirtmeleri tavsiyesinin *Tariku'l-Edeb*'deki görüşlerle aynı olduğu gözükmektedir. Ayrıca çocukların en önemli ihtiyaçları arasında olan oyunla ilgili olarak, her gün dinlenme vakitlerinde zararlı olmayan oyunları oynayabileceklerini de belirterek;⁵ çocuğun eğitilmesiyle ilgili dinî, ahlâkî ve sosyal meselelerden bahsettiği ve çözümler getirdiği görülmektedir.⁶ Yazılış tarihleri arasında bir asırdan fazla bir zaman geçmesine rağmen iki eserdeki görüşler karşılaştırıldığında, vermek istenen eğitimin ailenin çocuğa karşı vazifeleri, âdâb-ı muâşeret, dinî ve ahlâkî değerlerin öğretilmesi vb. noktalarda paralellik gösterdiği görülmektedir.⁷

Çocukların, genel olarak da âlimlerin çocuklarının, ilk eğitimlerini babalarından aldıkları bilinmektedir. 1490 tarihinde dünyaya gelen Şeyhülislâm Ebussuud Efendi de ilk tahsilini babasından almıştır.⁸ Son dönemde yazılan hatıratlarda hoş ifadelerle yâd edilen ve muhatapta

güzel hisler uyandıran, özellikle uzun kış gecelerinde aile fertlerinin bir araya toplanıp da edebî bir eser okunması ve benzeri geleneklerin eskilere dayandığı görülmektedir. Büyük ilgi gören *Tuhfe-i Şâhidî* (1515) isimli Farsça-Türkçe manzum lûgatı yazar ve Şâhidî mahlasıyla bilinen Muğlalı İbrahim Dede (1470), on yaşında iken vefat eden babası Hüdâî Dede'nin kendisine manzum sözlükler okuttuğunu, bunlar arasında ise önce *Tuhfe-i Hüsâmî* adlı manzum sözlüğü okuyup ezberlediğini ve eserini ona nazire olarak yazdığını söylemektedir.⁹ Her ne kadar okunan eser çocuğun seviyesinin üzerinde olsa da bu uygulamanın neticesi dikkat çekicidir. 1392 tarihinde yazıldığı tahmin edilen ve bilinen ilk Türkçe-Arapça manzum sözlük olma özelliğini taşıyan *Lûgat-ı Ferišteoğlu*'nu yazar Abdüllatif b. Melek ise önsözde eserini, torunu Abdurrahman'ın eğitimi için kaleme aldığını ifade etmektedir.¹⁰ Ayrıca sözlüklerin girişlerinde, lûgat ilminin insanın zekasını açacağından bahsedilmesi ve müelliflerinin çocukluklarında en azından bir manzum sözlük ezberlediklerini ifade etmeleri,¹¹ sonuçlarına bakıldığında, küçük yaşta alınan bu eğitimin ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

II. Sıbyan Mektepleri ve Tarihî Gelişimi

Sıbyan mektepleri, 5-12 yaş aralığındaki çocukların ilk eğitimlerini almaları için kurulmuş müesseselerdir. Bugünkü eğitim sistemiyle karşılaştırdığımızda ilkokul seviyesindedirler. Bu mekteplerin tarihî arka planına bakıldığında, bu nevi kurumların İslâmiyet'in ilk dönemleriyle Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde *küttâb*, Selçuklular devrinde ise “Sıbyan mektebi”¹² isimleriyle iştihar bulmuş olan mekteplerle benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Öncelikli gayesi, çocuklara Kur'an-ı Kerim, dinî bilgiler ve okuma yazma öğretmek olan bu mekteplerin programları, süreç içerisinde değişikliklere uğramıştır. Hz. Ömer'in, mektep programına, yüzme, ata binme, güzel söz ve şiir ezberi gibi ilaveler yaptırması bu gelişime bir örnektir.¹³

“Sıbyan” kelimesinin kökü olan “sabi” kelimesi “erkek çocuk”¹⁴ manasına gelmekle birlikte, Arapça’daki gramer yapısı dolayısıyla, çoğulu olan “sıbyan” kelimesinin anlamı kız ve erkek çocuklarını kapsamaktadır. Bu nedenle, “kelimenin kökü erkek çocuk manasında olduğundan bu mektepler erkek çocuklar için açılmışlardır. Ancak, ismini ‘erkek çocuk’tan almış olmasına rağmen kız çocukları da bu mekteplerde eşit şekillerde okumuşlardır”¹⁵ görüşünün pek de isabetli olmadığı görülmektedir.

Daha ziyade “Sıbyan mektepleri” olarak bilinen bu kurumlar, Fatih’in Türkçe vakfiyesinde “Darü’t-Talim” olarak geçerken, Arapça vakfiyede *Mektep* ifadesi kullanılmıştır. “Darü’l-İlm”, “Muallimhane”, “Mektephane”¹⁶ ve “Mekteb-i Etfal” gibi farklı isimlerle de zikredilen bu mekteplere, her mahallede bulunmaları sebebiyle “Mahalle mektebi”, taştan yapılmaları hasebiyle “Taş mektep” ve “Kâgir” (Farsça taş bina) de denilmiştir.

1. Âmin Alayı ve Mektebe Başlayış

Çocukların mektebe başlamaları hayatlarındaki belli başlı hadiselerden birisi ve aynı zamanda bir dönüm noktasıdır. Ailelerin, onların talime münasip yaşa geldiklerini düşündükleri çağa kadar her çocuğun aşağı yukarı benzer bir hayatı varken, etraflarındaki rutin birden değişmeye başlamaktadır. Çocukların mektebe başladıkları ilk gün, halk arasında “Âmin Alayı”, hâli vakti yerinde olan kişiler arasında ise “Bed-i Besmele” isimleriyle meşhur olmuştur.¹⁷ Merasimlerde bir grup çocuğun, edilen dualara ve söylenen ilâhilere “Âmin!” diyerek katılmaları sebebiyle “Âmin Alayı”, çocukların o gün hocadan ilk ders olarak Besmele’yi öğrenmesi sebebiyle “Bed-i Besmele” (Besmele’ye başlayış) denilmiştir. Çocukların mektebe başladıkları günlerle ilgili bilgiler, XIX. ve XX. yüzyılda yazılan ve daha ziyade edebiyatçıların kaleme aldıkları hatıralardan elde edilmektedir. Bu sebeple, âmin alaylarının hangi tarihlere kadar uzandığı ve ne şekillerde ortaya çıktığı ile ilgili kesin bir hükme varmak pek mümkün değildir. Çocukların mek-

tebe nasıl başlatıldıkları ile ilgili bir makale kaleme alan Tahiru’l-Mevlevî de bu nokta üzerinde durmaktadır. Tarihçilerin, malumu ilâm olmasın düşüncesiyle, yaşadıkları çağın toplum hayatı hakkında yeterli malumat vermediklerini; fakat “hâl” için malum olan bir şeyin “istikbal” için meçhul bırakılmaması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁸ Her ne kadar, bu merasimlerin klasik dönemi ne derece kapsayıp kapsamadığı bilinemese de, burada hâssaten üzerinde durulması gereken noktalardan birisi, eğitime başlatılacak çocuklar için özel bir günün tertip edilmesidir. Mektebe başlayacak çocuğa cüz, cüz kesesi, minder ve özel kıyafetin hazırlandığı, hoca ve talebelerin çocuğu evine kadar gelip aldığı ilk günde yapılanlar genel olarak şunlardır:

Mektebe başlayacak çocuğun evinde ilk dikkat çeken şey bir telaş ve heyecandı. Merasimden önce hocaya haber verilip başlama günü kararlaştırılırdı. Genellikle Perşembe ve Pazartesi günleri tercih edilir; mümkünse kandil günü olmasına özen gösterilirdi.¹⁹ Mevsimlerden ise ilkbahar ve sonbahar tercih edilirdi.²⁰ Çocuğa, biri cemiyet günü giymek üzere gayet süslü, diğeri ise günlük giysilerinden daha değerli kıyafet hazırlanır; erkek ise fesine, kız ise saçlarına elmas, inci gibi bir süs veya mavi boncuk takılırdı.²¹ Ailenin maddi durumuna göre, kadife veya başka bir kumaştan yumuşak bir minder hazırlanırdı. Cüz keseleri ise özenle dikilirdi. Genellikle kadife ve sırma işlemeli olan bu cüz kesesi, çocuğun sağ omzundan sola doğru çapraz bir şekilde asılırdı. Elifba cüzlerinin ise sarı kâğıtlara basılmış olanları bulunduğu gibi, altın yaldızlı olanları da mevcuttu. Bazı ailelerde nesilden nesile aktarılan müzehhep el yazması cüzler de bulunurdu.²²

Evde bunlar yaşanırken, diğer yandan mektepte hocanın bir gün evvelinden “Çocuklar, yarın ‘Âmin’ var, güzelce giyinin de öyle gelin” demesi üzerine hazır olan çocuklar arasında bir curcuna ve heyecan yaşanmaya başlardı. Alayda ilâhi söyleyecek olan çocuklar *ilâhiciler* ve “âmin” diyecek olanlar *âminciler* olarak ayrılıp birer

grup olurlar; süslü kıyafetleriyle hocalarının ve kalfalarının nezaretinde mektebe başlayacak olan çocuğu evinden almaya giderlerdi.²³ Evde hem şaşkınlık, hem de heyecanla etrafında olup bitenleri anlamaya çalışan çocuk, alayın gelmesiyle midilli cinsi bir ata veya faytona bindirilirdi. Alayın en önünde hoca ve kalfa, hemen arkalarında ise üzerinde çocuğun cüzünün bulunduğu rahleyi veya minderi başında taşıyan bevvab²⁴ yer alırdı. Bevvabın arkasında ise, yanında bir akraba veya komşu çocuğu, karşısında ise ailenin yakınlarından birisiyle faytona yahut da iki yanında birer kişinin yürüdüğü midilliye bindirilmiş çocuk bulunurdu. Erkek misafirler de çocukla beraber yürürlerdi. Çocuğun arkasında ikişer sıra halinde dizilen ilâhiciler ve âminciler, en arka sırada ise kadınlar hazır bulunur, bu şekilde tamamlanmış bulunan alay yola düzüldü. Mahalle halkı da bu merasimi kaçırmazdı. Daha önceden belirlenmiş yollardan mektebe giderlerken, ilâhicilerin okudukları beyitlerin ardından, âmincilerin “Âmin!” sesleri yükselirdi.²⁵

Söylenen ilâhiler daha ziyade Niyazi Mısırî’nin ve Yunus Emre’nin şiirlerindendir. Bütün dua ve ilâhilerde, çocuklara verilmek istenen ruh kendisini sürekli hissettirmektedir. Aşağıdaki beyitler çocukların seslendirdikleri ilâhilerden alınmıştır:

Hamdülillâh bir mübarek günde idik ibtidâ

“Rabbi yessir lâ tüassir” diyerek kıldık edâ

“Rabbi temmim” ol Habibin hürmeti için ey Hudâ

Keremkâni mektebin budur niyazi dâimâ

...

Bize âsan eyle ilmi, gelmişiz ihsanına

Bizi cahil koma yâ Rab, ‘ilm-i nâfi’ kıl ‘atâ²⁶

Alay, mahalleyi bu şekilde ilâhiler söyleyerek dolandıktan sonra, mektebin veya evin önüne tekrar gelinirdi. Burada da ilâhiler okunduktan sonra gülbank²⁷ çekilirdi. Gülbank, “Hacılar, gaziler, râviler; üçler, yediler,

kırklar; gülbang-ı Muhammed nur-u nebî, kerem-i Ali, pirimiz, üstadımız hazret-i Osman-ı Zinnureyn-i Veli; demine, devranına hû diyelim hûûû...” ve diğer çocukların da hep bir ağızdan “Hûûû!” demesiyle son bulurdu. Burada Efendimiz (s.a.v.)’in ardından ilim yoluna ilk adımlarını atan çocukların, ilmin kapısı olarak tavsif edilen Hz. Ali’den kerem istemesi; Ergin’in de üzerinde durduğu gibi, Kur’ân-ı Kerim’i yazdırarak İslâm dünyasının farklı memleketlerine gönderen Hz. Osman’ın ise bu işi ilk defa yapan kimse olduğu için *pir* denilerek anılması, bulundukları günün manası açısından ziya-dece önemlidir.²⁸

Ailelerin imkânına göre ilk dersin evde veya mektepte gerçekleştirildiği görülmektedir.²⁹ Evlerde yapılan merasimlerde misafirler buhurlar yakılmış bir odada ağırlanırdı. Hocanın önünde minderine oturup, rahlesinin üzerine cüzünü koyan çocuğa, hoca ilk önce “Eûzü besmele” çektirir, “Ya Rabbî kolaylaştır, güçleştirme. Rabbim, hayırlısıyla tamam eyle” anlamına gelen “Rabbi yessir ve-lâ tuassir, Rabbi temmim bi’l-hayr” duasını okuturdu. Genelde ilk derste sadece *elif* harfini ders olarak gösterirken, harflerin tamamını öğrettiği de olurdu. Dersin nihayetinde “Rabbi zidnî ilmen” ayetinden hareketle “Rabbim aklımı, ilmimi ve anlayışımı artır” manasına gelen “Rabbi zidnî aklen ve ilmen ve fehmen” duasını çocuk, hocanın arkasından tekrar ederdi.³⁰ Çocuğun elinde altından, gümüşten veya pirinçten yapılan *hilal* isimli ucu sivri, sapı çiçek veya resim şeklinde bir çubuk bulunur, çocuk bununla harfleri takip ederdi.³¹ İlk dersini böylece alan çocuk, hocasının ve diğer misafirlerin ellerini öptükten sonra, hafız olan talebeler Kur’ân okur, hocanın dua etmesiyle merasim son bulurdu. Misafirlere çoğu zaman lokma, bazen de yemek ikram edilirdi. Son olarak hoca ve kalfalara bir miktar para ve kumaş hediye edilir, merasime iştirak eden diğer çocuklara ise ikişer üçer kuruş para dağıtılırdı.³²

Merasimin çocuklarda ne tür hislere yol açtığını, mektep hatıralarını kaleme alanlar teferruatıyla dillendir-

mişler. Ahmet Rasim'in, evlerini başka bir semte taşımaları sebebiyle yeni başladığı mektep için de ısrarla ikinci bir "Âmin" isteyişi, çocuk hissiyatının güzel bir ifadesi olsa gerektir.³³

Çocukların mektep hatıraları içinde geçen diğer bir uygulamaya ise, mektebe başlayışları kadar dikkat çekicidir. Hecelemeden okuma derecesine yükselen çocuklar, Amme cüzünden okumaya başlar ve İnşirah Sûresi'ne geldiklerinde buna "Fergab'a çıkma" denirdi. Çocuk, sûrenin sonunu "Ve ilâ Rabbike fergab" diyerek okur okumaz başındaki fes kalfa tarafından kapılır, cüz kesesi başına geçirilirdi. Bu artık çocuğun okumayı öğrendiği manasına gelmekteydi. Çocuğunun fesinin kapılmış olduğunu gören ailenin hocaya, kalfaya ve bevva'ya çeşitli hediyeler göndermesi de usûldendi.³⁴

Ailenin, akrabaların, mahallelinin ve çocukların iştirakiyle merasimler çoğu zaman bir düğün coşkusuyla gerçekleşirdi. Hâli vakti yerinde olan aileler kendi çocuklarıyla beraber mahallelerinde bulunan birkaç fakir çocuğu da mektebe başlatırlardı.³⁵ Merasimler, mektebe henüz başlamayan çocukları ve ailelerini de her zaman okumaya teşvik etmiştir. Bu cemiyetler, ailelerin durumuna göre küçük farklılıklar gösterse de, genel durum bu hal üzeredir.

2. Sıbyan Mektepleri

a. Mahalle ve Külliyelerdeki Sıbyan Mektepleri

İstanbul'un fethinin üzerinden on yıl geçtikten sonra Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) Fatih külliyesini yaptırmaya başlamasıyla Osmanlı ilim hayatı da yeni bir yola girmişti. İçerisinde câmi, medrese, imaret, kütüphâne, dârüşşifâ, tâbhâne, ve muvakkithâne³⁶ gibi bölümleri bulunan külliye mektep de bulunmaktaydı. Bu nevi vakıf eserlerini yapanlar, mektepleri, yaptıkları hayrın ayrılmaz bir parçası olarak görmekteydi.

Bu mekteplerin kuruluşu Fatih vakfiyesinde, "...Ve camii-i şerîf'in garbe mâil olan kapısı tarafında bir Dârû't-Talîm bina buyurdular ki..." denilerek; kuruluş sebebi

ise, "...Tâ ki eytâm bulunur ise, talîm-i eytam, bulunmaz ise etfâl-i fukarâ-yi müslimînî talime ikdâm eyleyip..."³⁷ şeklinde ifade edilmektedir.

İlme ve ilim adamlarına verdiği önemi bildiğimiz Fatih'in, külliyesinde yetimler ve fakir çocuklar için mektep yaptırması câlib-i dikkattir. İlim öğrenmede çevre faktörünün ne kadar önemli olduğu göz önüne alındığında, külliye içerisine özellikle yetimler ve fakir çocuklar için eğitim müesseseleri inşa edilmesinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Burada, diğerleri yerine özellikle yetimlerin ve fakir çocukların eğitimlerinden bahsedilmesinin sebebi, durumu müsait olan ailelerin çocuklarının evlerde eğitimlerini sürdürebilmeleri idi.

Kaynaklar, ilk mekteplerin İstanbul başta olmak üzere şehirlerde ve köylerde yaygın olarak bulunduğunu göstermektedir. Osman Efendi'nin *Tevârihi Cedîd*'inden XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılın başlarında İstanbul'da 1653 mektebin mevcut olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Evliya Çelebi XVII. yüzyılın ortalarında İstanbul'daki sıbyan mektebi sayısının 1299 olduğu bilgisini vermektedir.³⁸ Çelebi'nin verdiği rakamların sağdan veya soldan birer hanesinin genelde fazla olduğu bilgisini göz önüne alıp rakamların birer hanesi sağdan veya soldan eksiltilese bile,³⁹ her hâlükârda görülen, İstanbul'da hiç de azımsanmayacak derecede mektebin bulunduğudır. O dönemde İstanbul'da mevcut nüfusa bakıldığında da resim daha net anlaşılmaktadır.⁴⁰ Yine *Seyahatname*'de, Adana'da 40 sıbyan mektebi bulunduğu bahsedilmektedir.⁴¹ Bursa'da klasik dönemde 134 adet sıbyan mektebi mevcutken,⁴² Uzunçarşılı, XV. ve XVI. yüzyıllarda Rumeli eyaletinin merkez sancağında 60, Anadolu eyaletinde 154, Nefs-i Amasya'da 200, Erzurum'da ise 110 sıbyan mektebi bulunduğu bilgisini vermektedir.⁴³

i. Mekanları ve Ders Odaları

Mekteplerin şehrin içerisindeki yerleşim yerleri, insana mekânların özel olarak seçilmiş oldukları hissini vermektedir. Külliyelere bağlı olan mektepler mimarî açı-

dan külliyelerin dış cephelerine yerleştirilmiştir. Sokağa açılan özel girişlerle kendi içlerine dönük avlu ve oyun bahçelerine sahiptir.⁴⁴ Böylece çocuklar, bulundukları mekânda hem istedikleri gibi hareket edebilecek, oyunları ve sesleri kimseyi rahatsız etmeyecek, hem de diledikleri zaman birkaç adım uzaklıktaki kütüphane, medrese ve camiden istifade edip, oradaki ortamı teneffüs edebilecektir. Bu az bulunur bir imkân değildir. Yani, külliyelerin ne tam içerisinde ne de dışarısında bırakılmışlardır.

Mahallelerde inşa edilen mekteplerin temel özellikleri ise, mahallelerin merkezinde ve sokakların keşiştiği köşe başlarında bulunmalarıdır. Bazı yerlerde camilerin yakınlarında da bulunurlar. Köşe başlarında inşa edilmelerinin bir sebebi de farklı yerlerde oturan çocukların evlerine rahatça gidebilmeleri olsa gerektir.

Ekseriyetle iki katlı olarak inşa edilmektedirler. Malzeme olarak genelde taş kullanılmakla birlikte ahşap olanları da vardır. Aksoy'a göre, taş yapılar olmalarının sebebi, binaları yangından korumaktır. Ders odaları bir odadan müteşekkil olup ikinci kattadır. Boş olan alt katta bazen bir dükkân veya kapalı oyun alanları, çeşmeler ve sebiller bulunmaktadır. Bu yapıyla çocuklar, hem olası rutubetten korunabilmekte hem de ders çalışırken dikkatlerini dağıtabilecek sokak gürültüsünden uzak kalmaktadırlar. Işıklandırma alt katla kıyas edilemez derecededir. En önemli husus ise, evlerin iki katlı yapılması ve yaşam alanının daha çok ikinci katta yer almasıdır. Böylece, evlerinden ilk defa ayrılan küçük yaştaki çocukların yeni mekâna adapte olmaları kolaylaşmaktadır.⁴⁵

Mekânlar incelenirken mimarların görüşlerine muhakkak başvurulmaktadır. İstanbul sıbyan mekteplerini mimarî açıdan inceleyen Özgönül Aksoy, mekânların ışıklandırma ve ölçeklendirme yönünden çocuklar için çok uygun olduğu görüşündedir. Buna rağmen XIX. ve XX. yüzyıllarda bu hususta yayınlanmış eserler, çocukların hiç de onlara uygun olmayan dersliklerde öğrenim gördüklerini iç karartıcı bir şekilde tasvir etmektedir.⁴⁶

ii. Eğitim Masrafları Finansmanı

Mektepler devletten bağımsız kurumlardır; ya bir vakıf eseridir ya da varlıklı kişiler tarafından inşa ettirilmişlerdir. Masraflar, vakıflar veya inşa ettiren kişiler tarafından karşılanmaktadır. Mektep inşa ettiren kimseler arasında sultanlar, hanedana mensup kişiler, tüccarlar ve ilim adamları başta gelmektedir. Kadınların medreseden ziyade mektep yaptırmayı tercih ettikleri görülmektedir.⁴⁷ Mektebin bütün masraflarıyla bu kurum ve kişiler ilgilenmektedir. Bu masrafların içerisinde öğretmenlerin maaşları da vardır. Fatih ve Süleymaniye vakfiyelerinde öğretmenin vasıfları sayıldıktan sonra müallimin günlük alacağı ücret de belirtilmektedir. Fatih Vakfiyesi'nde günlük altı akçe olarak geçen bu ücret, Süleymaniye Vakfiyesi'nde öğretmenin öğrencilerden ücret almaması belirtildikten sonra, sekiz akçe olarak ifade edilmektedir. Ayrıca Fatih Vakfiyesi'nde halifenin günlük ücreti de iki akçe olarak belirlenmiştir.⁴⁸

Çocukların yemek meselesi de üzerinde durulan bir noktadır. Külliyelele bağlı mekteplerde yemek meselesi imaretlerde fakirler için pişen yemekten verilerek çözülmüştür. Bayezid ve Kanuni vakfiyelerinde bu husustaki ifadeler benzerdir. İki vakfiyede de, sabah ve akşam pişen yemekten, aşı, ekmeği ve etiyle günde iki sefer mektepte bulunan yetim ve fakir çocuklara verilmesi ifade edilmektedir.⁴⁹ İmarete sahip bulunmayan diğer mekteplerde ise, çocuklara yemek için gündelik verilmektedir. Mektep eğer bir padişah tarafından yaptırılmışsa, ilave olarak her sabah çorba ve birer fodla⁵⁰ verilmekte, Perşembe günleri ise pilav-zerde ikram edilmektedir.⁵¹ I. Abdülhamid'in yaptırdığı mektebin yanında bir aşevi bulunmasına rağmen "Mektebe devam eden sübyanın 60 neferine günde ikişer akçe verile" diye kayıt düşülmesi talebeye yemekten ayrı olarak gündelik verildiğini de göstermektedir.⁵²

Öğrencilerin yiyecek ihtiyaçlarının yanı sıra giyecek ihtiyaçları da karşılanmaktadır. Süleymaniye Vakfiyesi'nde Kur'an'ı öğrenen talebelere yılda iki sefer yeterli

miktarda kıyafet alınması söylenirken,⁵³ yaygın olan uygulama, çocukların yılda bir kez baştan ayağa giydirilmesidir. Yıllık olarak alınan kıyafetler, Şeyhülislâm Es'ad Efendi Vakfıyesinde, “Her sene birer boğasi kapama, birer fes, birer mintan, birer zıbın, birer kuşak, birer mest pabuç” ve I. Mahmud’un annesi Saliha Sultan Vakfıyesinde, “İd-i Fıtır’da birer kapama, birer kavuk, birer tiftik kuşak, birer mest papuç” alınması olarak geçmektedir.⁵⁴ Süleymaniye Vakfıyesinde, “...taallûm-ı Kur’ân’ı Azîm eden eytam...” denilip arkasından kıyafet alınmasından bahsedilmesi, bu işin bir hizmet gayesiyle yapıldığını göstermektedir.

Eğitim masrafları içinde üzerinde özellikle durulması gereken bir husus da, çocukların yılda bir kez mesire yerlerine götürülüp, yemek yedirilmeleridir.⁵⁵ Eğer bir mektebin, çocukları geziye götürme imkânı yoksa, bu gezintiler her sene semtin zenginlerinin yardımıyla muhakkak tertiplenmiştir. Bir şenlik havasında geçen bu gezilere çocuklar öğretmen ve kalfalarının nezaretinde gider, genellikle aileleri de bu eğlencelere iştirak ederdi.⁵⁶ Çocukların maddi ihtiyaçlarının yanı sıra manevi ihtiyaçları da karşılanmaya çalışılmış, yetim veya durumu müsait olmayan ailelerin çocukları yaşatlarının imkânlarından mahrum bırakılmamıştır.

b. Sıbyan Mekteplerinde Eğitim

i. Öğretim Kadrosu

Muallim

Osmanlı’da medrese hocalarına “müderris” denilirken, sıbyan mektebi hocaları için Arapça “talim” (öğretmek) mastarından üretilen ve “öğreten, öğretici” anlamına gelen “muallim” tercih edilmiştir.

Sıbyan mekteplerinde muallim olacakların eğitime ilk defa Fatih Sultan Mehmet döneminde başlanmıştır. Fatih’in, Eyüp ve Ayasofya’da yaptırdığı medreselerde sıbyan mektebi muallimleri için ayrı dersler koydurduğu bilinmektedir. Konulan program genel medrese derslerinden farklıdır ve bu dersleri almayanların muallim

olmaları yasaklanmıştır. Bir muallimin almak mecburiyetinde olduğu dersler şunlardır: Arapça Sarf ve Nahiv, Edebiyat (Meanî, Beyân, Bedî), Mantık, Âdâb-ı Mubâhase⁵⁷ (karşılıklı konuşma âdâbı) ve Usûl-i Tedrîs, Münakaşalı Akâid (İlm-i Kelâm), Riyâziyât (Hendese ve Heyet). Bu bilgileri veren Muallim Cevdet, arkasından Aritmetik’in Hendese (Geometri), Coğrafya’nın Heyet (Astronomi), Tarih’in de Edebiyat dersi içinde okutulduğu notunu düşer.⁵⁸

Cevdet, programın içerisine Fatih’in Fıkıh dersini koymayı, “Bu ders, muallim değil; idarî, adlî memur olacaklara münasıptır. Bu dersin teferruatıyla ibtidâî muallimlerini yormak istememiş ve isabet etmiştir” diyerek izah etmektedir.⁵⁹

Programın içerisinde Âdâb-ı Mubâhase ve Usûl-i Tedrîs dersleri özellikle dikkat çekmektedir. Tartışma Kuralları ve Öğretim Yöntemi anlamına gelen bu dersin ilkökul öğretmen adayları için özel olarak düşünülüp uygulamaya konulması, o çağda çok önemli bir yenilik olduğu kadar, dünya eğitim tarihinde de son derece ilginç bir buluştur.⁶⁰

Mevcut kaynaklarda, bu medreselerin İstanbul dışında ki şehirlerde olup olmadığıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Hangi tarihlere kadar faaliyet gösterdikleri de bilinmemektedir. Fakat Fatih’in koyduğu yasağın çok uzun sürmediği, bir zaman sonra mekteplerde muallim adayları için medreseden icazet almanın yeterli sayıldığı belirtilmektedir.⁶¹

Fatih’ten sonra 1868⁶² tarihine gelinip Darülmuallimin-i Sıbyan açılana kadar da öğretmen yetiştiren müesseselerin açılmadığı bilinmektedir.

O dönemde muallim adaylarının belli bir eğitime tabi tutulup, çocuklar için özel olarak yetiştirildikleri bilinmektedir. Maarif tarihi kitaplarında muallimler anlatılırken kullanılan “başka kaynak olmadığı için genellikle medresede okumuş, okuma yazma bilen, çok zaman cami veya mescidde imamlık ya da müezzinlik yapan kim-

seler”⁶³ gibi ifadelerin, muallimlerin Fatih döneminde başlayan özel eğitimlerini —ne kadar devam ettiği bilinmese de— ihmal ettiği gözden kaçırılmamalıdır.

İlmiye teşkilatının içerisinde mütalaa edilmeyen mektep muallimlerinin görevlendirilmelerinde şeyhülislâmın bir dahli bulunmamaktadır. Bir mektepte vazifeye başlayabilmeleri için kendilerinden berât-ı şerif istenmektedir.⁶⁴

Muallim adaylarını özel eğitime tabi tutan Fatih, taşımaları gereken insanî özellikleri şöyle vurgulamaktadır: “...nefs-i nefes sâhibi, rızâ-yı Hak tâlibi muallim tayin oluna.”⁶⁵ Yani, muallim hem çok iyi bir mizaca sahip olacak, hem de yaptığı işte Allah rızasına talip olacaktır. Malumdur ki, çocukların kişiliklerinin oluştuğu ve çevreyi taklit ettikleri o yaşlarda, muallimin örnek alınabilecek meziyetlere sahip kişiler arasından seçilmesi bilhassa önem arzetmektedir.

Bayezid ve Kanuni vakfiyelerinde de muallimin eğitim-öğretim seviyesi ve kişiliği üzerinde durulmaktadır. Hafız, salih ve çocuklara öğretmenlik yapabilecek seviyede olması, ayrıca İlm-i Kiraat’e vâkıf olup onlara Kur’ân-ı Kerim’i ve namazla ilgili meseleleri öğretmesi istenmektedir. Öğrencinin eski derslerinin dinlenmesi, içlerinde te’dibe muhtaç olanlar varsa terbiye etmesi de muallimin görevleri arasındadır.⁶⁶

Her ne kadar o dönem hakkında, resmî kaynaklar haricinde pek bilgiye ulaşılamasa da, XVII. yüzyılın ortalarında yaşamış Mehmed Efendi isimli bir sıbyan mektebi mualliminin, *Nevhatu’l-Uşşâk* isimli manzum eserinde mektepteki vaziyetini şöyle tasvir ettiği görülmektedir:

Dolardı mektebimin içi sıbyan,
Ederdim onlara talim-i Kur’ân.

Oluş beş vaktde mihraba mülâzım,
Bu manalardı ancak, bana lazım.

Değildim halkın ağ-û karesinde,
Oturmazdım avamın arasında.

Bu beyitleri yorumlayan Koçu, sıbyan mekteplerindeki muallimlerin şeref ve haysiyet sahibi olması, avam arasına girip oturmaması gerektiğinden ve mahalle dedikodularına karışmasının hoş görülmediğinden bahsetmektedir.⁶⁷

Bütün bunların bir muallimde bulunması istenen meziyetler olduğu dikkatten kaçmamalıdır. Mekteplerdeki görev sürelerinin sınırı olmayan muallimlerin, bazen olumsuz tavırları neticesinde azledildikleri de kayıtlarda geçmektedir.⁶⁸

Muallimin bulunduğu yerde itibar sahibi, örnek bir kişi olmasına her zaman önem verilmiştir. Bulundukları mahallelerde bu vazifeyi imam ve müezzinlerin ifa etmeleri de, bu anlayışın bir neticesi olsa gerektir.

Halife

“Halife” kelimesi, “hilafet” mastarından üretilmiş olup “birinin yerine geçen kimse” anlamına gelmektedir. Medreselerde müderris yardımcısı olan *muiddlerin* görevleriyle halifenin görevlerinin benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Muallimin bulunmadığı zamanlarda ona vekâlet etmektedirler.⁶⁹ Muallimlerin yanında yardımcı olarak bulunan halifelerden vakfiyelerde muallimin hemen ardından bahsedilmiştir. Mektepteki vazifeleri, yeni gelen öğrencilerle ilgilenmek, öğrencilerin derslerine yardım etmek ve muallime dersini verecek olan öğrencinin dersini önceden dinlemektir. Muallim, çocuklara ders veren-anlatan ve derslerini alan kişi olarak düşünülürse, halife, çocukların dersleri daha iyi anlayabilmeleri için tekrar ettirip, anlayamadıkları noktalarda onlara yardımcı olan kişidir. Öğretim sisteminin daha çok birebir ders verip alma şeklinde olduğu düşünüldüğünde, muallim bir öğrenciyle ilgilenirken halifenin diğerleriyle ilgilenmesinin çocukların dersten kopmamaları açısından önemli olduğu görülmektedir.

Fatih Vakfiyesi’nde, halifenin çocuklara derslerini tekrar ettirmesi ve vazifelerini hafife almaması hususu belirtiltikten sonra, çocuklara yumuşaklıkla muamele et-

mesi istenmektedir.⁷⁰ Bayezid Vakfiyesi'nde de, halifenin genel özellikleri ve yapacakları işler belirtildikten sonra, ilave olarak çocukların terbiyesinde muallime yardım etmesi üzerinde durulmaktadır.⁷¹

Öğrenciler

Öğrencilerin mektebe başlama yaşlarıyla ilgili kesin bilgilere ulaşılamasa da, ailelerin çocuklarını hazır hissettikleri çağlarda eğitime başlattıkları bilinmektedir. Ak-yüz, çocukların 5-6 yaşlarında mektebe başladığı ve 3-4 yıl süreyle öğrenim gördüğü bilgilerini vermektedir.⁷² Osmanlı'da yaygın olan bir uygulama da, çocukların özellikle 4 yaş 4 ay 4 günlük oldukları zaman mektebe başlatılmalarıdır.⁷³ Dikkat çeken bu yaş seçiminin sebebi ise yeterince bilinmemektedir. Vakfiyelerde yetim ve fakir çocuklar için açıldığı belirtilse de, bu mekteplerden diğer çocuklar da istifade etmektedir.⁷⁴ Kız ve erkek öğrenciler beraber eğitim görürken, sınıfın bir tarafında erkekler, diğer tarafında ise kızlar veya ön sıralarda erkekler, arka sıralarda ise kızlar oturmaktadır. Kızlar için bazı hususî mekteplerin bulunduğu da bilinmektedir.⁷⁵ Sınıflarda, öğretmenin rahat görebileceği bir yerde "geldi-gitti tahtası" denen bir tahta duvarda asılı durmaktadır. Bir yüzünde "geldi", diğer yüzünde ise "gitti" yazan bu tahta, çocukların sınıfta olup olmadıklarını kontrol etmek için konulmuştur. Dışarı çıkmak için hocadan izin alan çocuk, çıkarken tahtanın "gitti" tarafını, dönüşünde ise "geldi" tarafını çevirmektedir.⁷⁶

Bayezid Vakfiyesi'nden, sınıf mevcudunun otuz kişi olduğu öğrenilmektedir. Fakat genelde sınıftaki öğrenci sayısı, mektebin genişliği ve mahallenin nüfusuna göre değişiklik göstermektedir.⁷⁷ Çocuklar mektebin hasır veya kilimi üzerine, ya da evlerinden getirdikleri minderlere oturup Kur'an'larını ve ders kitaplarını önlerindeki rahlelere koyarak çalışmaktadırlar. Dersini hazırlayan öğrenci, bir minderde oturan hocanın önüne giderek dersini vermektedir.⁷⁸ Dersler bu şekilde bire bir eğitim şeklinde gerçekleşmektedir. Bu durumu XVII.

yüzyıl ortalarında yaşamış muallim Mehmed Efendi şöyle resmetmektedir:

Oturdular çü tertib üzre sıbyan

Kimi hece okurdu, kimi Kur'an

Önümde her biri tekrar ederdi

*Alıp dersini yerine giderdi.*⁷⁹

Kur'an-ı Kerim'in, harfler öğretildikten sonra hece usûlüyle öğretildiği bilinmektedir. Çocuklara harflerin, "Elif oklava gibi, Be çanak gibi, Te ona benzer, Se ona benzer, Cim karnı yarık..."⁸⁰ denilerek ve belli bir makam tutturularak eğlenceli bir şekilde öğretilmesi, günümüzde de devam eden metotlardandır.

Kabiliyetli öğrencilere ise hafızlık yaptırılmaktadır. Ülkütaşır, mektepte hafızlık yapan erkek çocukların hallerini şöyle tasvir etmektedir: "Ayrı bir köşede de beyaz, küçük sarıklı hafızcıklar, harıl harıl hıfza çalışırlardı."⁸¹ Selçuklular döneminde küçük yaşta çocukların Kur'an'ı ezberlemeleri için açılan "Darülhuffaz"lar, Osmanlı'da da aynı gayeyle hizmetlerine devam etmişlerdir.⁸²

Yine Bayezid Vakfiyesi'ne göre, haftada bir gün olan tatilleri Cuma günüdür.⁸³ Dersler sabahtan ikindiye kadar devam eder. Öğle vakti hem yemek yedikleri hem de namaz kıldıkları bilinen uzun bir teneffüsleri vardır. Bazı kaynaklarda, bu teneffüs haricinde başka dinlenme vakitlerinin bulunmadığı, çocukların saatlerce yerde kılmıdamadan durdukları söylenmektedir.⁸⁴ Çocukların sabahtan öğleye, öğleden de ikindiye kadar hiç dinlenme vakitlerinin olmayışı akla pek yatkın gelmemektedir. Pakalın'ın bu husustaki görüşleri ise şöyledir:

Hoca bir kısım talebe ile meşgul olurken diğer öğrenciler serbesttir. İsteyen dersine çalışabilmekte, çalışmayıp da boş oturanlara ise dersi ihlal edecek kadar gürültü yapmadıkları müddetçe müsamaha gösterilmektedir.⁸⁵

Mekteplerde disiplinin nasıl sağlandığı meselesi, çoğu zaman dayak ve falaka tarif edilerek anlatılmaktadır. Kız çocuklarının falakaya yatırılmadığı ve onlara sopa atıl-

madığı, sadece avuçlarına çubukla vurulduğu ise ayrıca belirtilmektedir. Bu görüşleri desteklemek için de, bazı eski klasik eserlerden terbiyenin dayakla olacağına ilişkin görüşler aktarılmaktadır.⁸⁶ Mefail Hızlı bu konuda, klasik dönemdeki mahkeme kayıtlarında çocuğunun dövüldüğü iddiasıyla muallimden şikâyet eden bir veliye rastlamadığını, fakat bu hususun böyle bir şeyin asla olmadığı noktasında kesin delil teşkil etmeyeceğini belirtmektedir. Bu tür şikâyetlerin, Osmanlı'nın ancak son iki yüzyılında mahkemelere ulaştığı bilgisini vermektedir.⁸⁷ Nitekim Fatih Vakfiyesi'nde, muallim yardımcısı olan halifenin, çocuklara bilmedikleri mevzuları yumuşaklıkla anlatmaları emredilmektedir.⁸⁸ Bayezid Vakfiyesi'nde de halifelerin çocukların terbiyesinde muallime yardım etmeleri belirtilmekle beraber,⁸⁹ te'dibde dayak gibi caydırıcı bir uygulamadan bahsedilmemektedir.

ii. Ders Müfredatı ve Okutulan Eserler

İncelenen kaynaklarda, klasik dönem için, “bu, sıbyan mekteplerinin ders programıdır” denilebilecek bir belge mevcut değildir. Vakfiyelerdeki ifadelerden, Kur'an okumanın ve namaz kılmanın öğretildiği bilgilerine ulaşılmaktadır. Unan, Fatih Vakfiyesi'nde çocuklara “bilmedikleri mevzular”ın öğretilmesi gibi geniş bir ifadenin, çok çeşitli bilgilerin öğretildiğini düşündürdüğünü ifade etmektedir. Çünkü küçük yaşta mektebe başlayan çocuğun herhangi bir konuda bilgi sahibi olması mümkün değildir.⁹⁰ Bu bilgilerin üzerine eğitim kitaplarında genel olarak şu derslerin verildiği yazılmaktadır:

Çocukların kimisinin Elifba okuduğu, Kur'an-ı Kerim okuyanların ise hem okuyup hem de ezber yaptıkları belirtilmektedir. Dinî bilgilerin verildiği, dört işlemin öğretildiği,⁹¹ ayrıca ilmi hâl bilgisinin verildiği de bilgiler arasındadır.⁹² Mefail Hızlı, 1532 tarihli Kiremitçizâde Mektebi Vakfiyesi'nde şu derslerin geçtiğini belirtmektedir:

Kur'an-ı Kerim'in öğretimi, güzel yazı yazma, sarf ve nahiv gibi edebî ilimler, dinlerle ilgili bilgiler ve ahlâkî konular.⁹³

Verilen bu bilgiler Fatih'in muallimler için koyduğu ders programıyla da örtüşmektedir. Aksi takdirde, dersler sadece maarif tarihi kitaplarında yazıldığı kadarsa, Fatih'in koyduğu program kısa bir süre devam etmiş bile olsa, “Muallim adayları bu bilgileri niçin öğreniyor-du?” sorusu vuzuha kavuşmamaktadır.

Çocuklara yazı öğretilmesi ile ilgili resmî bilgilere ise, I. Mahmut'un annesinin Galata'da ve hanımı Rami Kadın'ın Beşiktaş'ta yaptırdıkları mektep vakfiyelerinden ulaşılmaktadır. Bu vakfiyelere göre, mahir bir hattatın çocuklara hat öğretmesi şartı getirilmektedir. Rami Kadın Vakfiyesi'nde, bu derslerin haftada iki gün olması gerektiği belirtilmektedir. Bir hattatın hat öğretmesi şartı, I. Abdülhamid'in Vakfiyesi'nde de göze çarpmaktadır.⁹⁴ I. Abdülhamid'in Vakfiyesi'nde dikkat çeken diğer bir husus ise, kabiliyetli öğrencilere Arapça ve Farsça öğretilmesi şartıdır.⁹⁵

Ders kitaplarıyla ilgili genel bilgilerin dışında özel bilgilere ulaşmak pek mümkün değildir. Okutulan ders kitaplarından bazıları neşredilmiştir. Gürer Gülsevin bir ahlâk kitabını neşretmiştir.⁹⁶ 1709 tarihinde bitirilen eser manzum olup, yazarın başlangıç bölümünde verdiği bilgilerden, eserin Birgivi'nin bir şerhi olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, mensur olan eserin sıbyan mekteplerinde ezberletildiğini ve çocukların ezberlemekte zorluk çekmelerinden ötürü eseri nazma döktüğünü söylemektedir. Fakat eserin nerelerde, ne kadar süreyle okutulduğuna dair bir bilgi mevcut değildir. Genel olarak eserin muhtevası, ahlâk, ibadet, dinî bilgiler, yaratılış ve ahiretle ilgili meselelerdir. Birkaç örnek verilecek olursa, bazı beyitlerde büyüklere ve hocaya saygıdan bahsedilmekte, bir beyitte çocuklara dişlerini misvaklamaları gerektiği anlatılmaktadır. Diğer bir beyitte ise, kibirden kaçmak gerektiği, ardından kibrin tarifi yapılarak ifade edilmiştir. Bu nevi ahlâkî mevzular rahat anlaşılır bir dille anlatılmıştır. Eserdeki bu nevi konular, o yaşlardaki çocuklara hem verilmesi gereken, hem de rahat anlayabilecekleri türdendir. Yazarı ve bağlamını çok iyi bil-

memekle beraber, eserin bazı yerlerindeki ahiretle ilgili ürkütücü tasvirlerin ve kadınlarla ilgili bazı mevzuların çocuk eğitimi açısından ne derece doğru olduğu ise tartışılır. Eserden iki beyit:

Nedür vâcip dirisen ey birâder
Buyurmuş ola anı Rabb-ı Ekber
...
Dahı itmek emânete hıyânet
İli aldatma kaçā begayet⁹⁷

Çocuklara okutulduğu söylenen eserlerin içerisinde *Sübha-i Sıbyân* ve *Tuhfe-i Vehbî* isimli iki manzum eser daha vardır. Bu bilgilere genelde hocaların anlatıldığı bölümlerde, özellikle yaşlı kadınların bu eserleri okutduğu belirtilerek⁹⁸ ve 1838 ıslahat hareketlerinden bahseden bölümlerde rastlanmaktadır.⁹⁹ Bu eserlere kimi zaman manzum sözlük,¹⁰⁰ kimi zaman ise sadece sözlük¹⁰¹ ve bazı yerlerde ise risale¹⁰² dendiği görülmektedir. Eserlerin içeriğinden genelde bahsedilmemektedir. Fakat sözlük oldukları belirtilmeden “yaşlı kadınların okuttuğu klasikleşmiş kitapları”¹⁰³ gibi tanımlamalar, muhatapta bu eserlerin ahlâk kitabı veya hikâye türü eserler olduğu intibamı bırakmaktadır.¹⁰⁴ İki eserin ortak özelliği çocuklara Arapça ve Farsça kelimeleri öğretmek için manzum bir şekilde yazılmalarıdır.

Sübha-i Sıbyân’ın 1624 tarihinde Bosnalı Ebu’l-Fadl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî¹⁰⁵ tarafından yazıldığı bilinmektedir. *Sübha-i Sıbyân*, “çocukların tesbihi” anlamına gelen bir terkiptir. Kâtip Çelebi, eserin *Mahmudiye* ismiyle anıldığından da bahsetmektedir.¹⁰⁶ Eser 460 beyit civarında Türkçe-Arapça bir sözlüktür. XIX. yüzyıl boyunca da en az 30 kez basıldığı bilinmektedir.¹⁰⁷ Yazar, eserin telif sebebini anlatırken, lûgat ilminin öneminden bahsedip ardından çocukların okuyup ezberlemesi için manzum bir lûgat yazıldığını anlatmaktadır. Fakat oradaki kelimeleri çocukların anlamasının zor olduğunu, bunun da ezbere mani olacağını söylemekte-

dir. Kendisinin ise kelimeleri çocukların anlayabileceği seviyede nazma döktüğünü ve kelimenin manasını hemen akabinde vererek, çocukların anlamasını ve ezberlemesini kolaylaştırdığını ifade etmektedir. Kelimeler, Türkçe kelimelerin yanısıra, artık Türkçeleşmiş kabul edilen Arapça ve Farsça kelimelerle de açıklanmıştır. Eserin içerisinde ise Kur’ân-ı Kerim ezberleyen bir çocuğun veya genel olarak bir insanın, alacağı eğitim sürecinde karşılaşabileceği hemen hemen bütün Arapça ek, kelime, kelime grubu ve hatta cümleler için örnekler mevcuttur.¹⁰⁸ Eserden iki farklı mısra örneği:

Sirbal gömlek, mikyâl ölçek, kırtâs kâğıt, kıstâs
iz’ân
Sa’b ve asîrin manası güçtür; sehl ve yesîrin
mefhumu âsân

Tuhfe-i Vehbî ise, Maraşlı Sünbülzade Vehbî (ö. 1809) isimli bir dîvan şairi tarafından yazılmış olup “Vehbî’nin hediyesi” anlamına gelmektedir. 882 beyitten oluşan eser Türkçe-Farsça manzum bir sözlüktür. Eserden bir beyit:

Di bulut adına pil-i ab-keş
Hem dahı şîr-i süvar olmuş güneş¹⁰⁹

Bu eserler çocuklara özellikle Arapça ve Farsçayı öğretmek için nazım halinde yazılmıştır. Eserlerin asıl gayesi, çocuklara bu dillerdeki kelimeleri ezberletmektir; bununla birlikte çocuklara her bölümde bir aruz vezni öğretilmeye çalışılmaktadır. Bu şekilde çocuk temel bilgileri öğrenip edebî bir altyapıya da hazırlanmaktadır.¹¹⁰

III. Sarayda Eğitim

Sarayda çocukların eğitim gördükleri kurumlar *Ende-run Mektebi*, *Şehzadegân Mektebi* ve *Meşkhane*’dir. Bu kurumlar içerisinden Şehzadegân Mektebi ve şehzadelerin eğitim süreçleri, kendilerini yetiştiren hoca ve lalaları üzerinde durulacaktır.

1. Şehzadelerin Eğitimi

Şehzadeler gelecekte devlet idaresinde söz sahibi olacakları dikkate alınarak küçüklüklerinden itibaren özel bir eğitime tabi tutulur. Dünyaya gelişlerinden itibaren haremde validelerinin hemen yanı başlarında görülen kişi dayeleridir. Şehzadelere sütannelik yapan dayelerin iyi kimselerin eşleri olmasına dikkat edilmektedir. Cariye olan dayeler ise çocuklu olarak alınmakta olup, çocuklarına dışarıda bakılmaktadır. Şehzadelere süt vermeleri sebebiyle el üstünde tutulan dayelerin çocukları da şehzadelerin sütkardeşleri sayılmaktadır. Şehzadelerin eğitimlerinde ve yetiştirilmelerinde büyük rolleri vardır.¹¹¹

Şehzadelerin farklı disiplinlerde (hat, musikî, şiir...) yetiştirmeleri yolundaki ilk ciddi ve sistemli adımı II. Murat atmıştır.¹¹² Sarayda ilköğretim seviyesinde eğitim veren mekân, Şehzadeğân Mektebi'dir. Mektep, Topkapı Sarayı'nın harem dairesinde Darüssaade Ağası Dairesi'nin bulunduğu binanın üst katındadır. Hanedana mensup kız ve erkek çocuklarına ilk eğitimlerini veren mektebin programı, sıbyan mekteplerinde verilen eğitimle aynıdır.¹¹³ Sıbyan mekteplerine başlama merasimlerinin bazı değişikliklerle şehzadeler için de uygulandığı görülmektedir. Eğitime başladıkları dört,¹¹⁴ beş veya altı yaşlarının ilk günü yapılan merasim *bed-i besmele* olarak adlandırılmaktadır. Şehzadeye bir hoca tayin edildikten sonra sadrazam, şeyhülislâm, kazasker, Ayasofya şeyhi, diğer meşayih ve ulema bir gün önceden tezkire gönderilerek davet edilmektedir. Saraya yakın bir köşkte gerçekleştirilen tören, güneş doğduktan sonra yapılan teşrifatın ardından yiyecek ikramıyla başlamaktadır. Yanında lalaları bulunan şehzade, davetliler tarafından alınıp ata bindirilerek tören mahalline götürülmektedir. Âmin alaylarında da görüldüğü gibi, lalalardan bir tanesinin başının üzerinde üstü örtülü bir rahle bulunmaktadır. Tören yerine getirilen şehzade, sadrazam tarafından attan indirildikten sonra padişahın önüne konan rahlenin önüne yine sadrazam tara-

fından kucaklanarak oturtulmakta; alfabenin ilk harflerinin gösterildiği ilk ders teberrüken şeyhülislâmdan aldırılmaktadır. Bu ilk dersin ardından şehzade şeyhülislâmın elini öpmek ister. Şeyhülislam elini öptürmeyip, şehzadeyi omuzundan öper. Şehzadenin, padişahın elini öpüp davetliler tarafından tebrik edilmesinin ardından merasim nihayete ermektedir. Tahsil hayatına bu şekilde başlayan şehzadeye ilk cüzü ve cüz kesesi de sadrazam tarafından hediye edilmektedir.¹¹⁵

Eğitim aldıkları hocalar ise, zamanın önde gelen hocaları arasından seçilmektedir. İleride padişah olan şehzadeler içerisinde II. Mehmet'in ilk hocalığını Molla Gürânî yaparken, Şehzade Bayezid'in Molla Salahaddin ve ardından Mevlana Kâsım Hatib b. Yakub, I. Selim'in hocalığını ise Şeyh Nurullah b. Akşemseddin'in yaptığı bilinmektedir.¹¹⁶ II. Mehmet'in yetişmesine itina gösteren II. Murat, oğlunun eğitimiyle —nasihatlerinden de anlaşıldığı üzere— bizzat ilgilenmesinin yanı sıra hoca seçimiyle de özel olarak ilgilenmiştir. II. Mehmet, çocukluğunda hocalarının hiçbirisiyle anlaşamamış; hocaları onu okutmaya muvaffak olamamışlardır. Şehzadenin okumayı sökmesi, Yeşil Sultaniye Medresesi müderrisi Molla Yegân'ın hac dönüşü Mısır'a uğradığında karşılaşp Anadolu'ya davet ettiği Molla Gürânî sayesinde olmuştur. Şehzadenin durumundan haberdar edilen Molla Gürânî'nin ilk derse değnekle girdiği, değneğin ne işe yaradığını soran şehzadeye hocanın, okumakta gevşeklik gösterdiği takdirde babasının emriyle değneğe müracaat edeceğini söylediği rivayet edilmektedir.¹¹⁷ *Tarikü'l-Edeb*'de buna benzer bir hadisenin Yıldırım Bayezit'in oğlu şehzade Süleyman'ın başından geçtiği anlatılmaktadır. Şehzadenin hocası, "padişah oğludur, terbiye olsun" diyerek şehzadeyle fazlaca ilgilenmekte ve sopayla döveceği hususunda korkutmaktadır. Bu durumdan rahatsız olan şehzade, hocayı babasına şikâyet eder ve derse gitmek istemez. Yıldırım Bayezit, "Oğlum, ben yarın gidip de öğretmene bunu sorarım!" der. Ertesi sabah ise hocayı durumdan haberdar edip, geldikle-

rinde kendisine sert davranmasını ister. Oğluyla beraber okula giden padişah, hocaya “Sen benim oğlumu kullarla beraber nasıl döversin!” deyince, öğretmen elindeki sopayı padişaha karşı tehditvarî sallamaya ve eteklerine degecek şekilde vurmaya başlar. Böylece padişahı okuldan dışarı atar. Akşam eve gelen şehzadeye Yıldırım Bayezit’in, “Oğlum, o hoca ne yavuz imiş, beni dahi dövdü. Edebinle oturup dersine çalış” dediği rivayet edilmektedir.¹¹⁸ Eserde bu hadisenin, ailelerin öğretmene karşı çocuğa arka çıkmamaları gerektiğini vurgulamak için örnek olarak verildiği görülmektedir.

Şehzadelerin ayrıca sarayın üçüncü avlusunda iç oğlanlarla birlikte fiziksel ve entelektüel eğitim gördükleri bilinmektedir. Özellikle binicilik ve dövüş sanatları eğitimi iç oğlanlarla birlikte almaktadırlar.¹¹⁹ Kabiliyetlerine göre ok atmak, ava gitmek, cirit oynamak, güreş yapmak, ata binmek, gürz kaldırmak gibi farklı eğitimlere tabi tutulmuşlardır.¹²⁰ Yaptıkları faaliyetler bugün spor olarak adlandırılrsa da, o günün dünyasının —savaşlar göz önüne alındığında— vazgeçilmez eğitimleri arasındadır. Hangi yaş aralıklarında öğretildikleri tam olarak bilinemesi de edebiyat, fen, matematik, astronomi, tarih gibi derslerin okutulduğu da bilinmektedir.¹²¹ Yine kabiliyetlerine göre şiir, hat ve musikî gibi güzel sanatların farklı kollarına ve el sanatlarına da yönlendirilmişlerdir.¹²²

Verilen eğitimin şehzadelerin çocukluklarında ne gibi akisler doğurduğunu görmek açısından, sanat tarihçisi Süheyl Ünver’in bulup neşrettiği II. Mehmed’in çocukluğuna ait olduğu düşünülen defter, aldıkları eğitimin farklı boyutlarını aydınlatacak niteliktedir. 180 sayfa olan defter, beyaz kâğıttan yapılmış olup, üzerindeki yazı ve resimlerin çoğunda ucu ince kâğıt kalem kullanılmışken, birkaç resimde fırça kullanıldığı tahmin edilmektedir. Müsvedde olarak kullanıldığı düşünülen defterdeki bütün yazılar ve resimlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Defterde kimin tarafından ve ne zaman kullanıldığı ile ilgili bilgi bulunmazken, yazılar ve resimlerden defterin Fatih’in şehzadeliği dönemine ait olduğu

anlaşılmıştır. Defter, Fatih Sultan Mehmed’in bitirdiği ve yarım bıraktığı çok sayıda tuğra müsveddesi; at başları, baykuş, kartal ve leylek çizimleri; II. Sultan Murat ve Fatih devri eserlerinde görülen bazı çiçek motifleri ve bunlardan oluşmuş terkipler; efsanevi kanat şeklinde ve yine XV. asır tezminatında yer alan Rumî denilen örnek parçaları; gayrimüslim portre çizimleri; sanki ve sakallı yüz çizimleri ve müslim portreleri; Türk ve Yunan alfabeleri; ebced hesaplarında kullanılan nokta ve çizgi şekilleriyle Farsça tam okunamayan beyitlerden mütetekildir. Oldukça basit olan yazı ve çizimler, defterin bir çocuk elinden çıktığını göstermektedir.¹²³ Karalama niyetiyle yazıldığı anlaşılan beyitlerin her ne kadar tamamı okunamasa da, Farsça olarak yazılan “Edeb bir tac imiş nur-u Hüdâ’dan/Giy o tacı emin ol her beladan” beyti rahatlıkla okunmaktadır.

Sarayda temel eğitimlerini alan şehzadelerin devlet yönetimini bizzat tecrübe etmek üzere sancağa çıkarıldıkları bilinmektedir. Sancağa çıkarılan şehzadeler *Çelebi Sultan* olarak adlandırılmaktadır. Sancağa çıkma yaşı ortalama olarak çocukluk devresinin sonu olan on dört-on beş yaşları olmakla birlikte, bu yaştan üzerinde, on sekiz veya yirmi yaşlarında sancağa çıkartılan şehzadeler de mevcuttur.¹²⁴ Uygulamalarda yaş meselesinin belirli bir kuralı olmadığı görülmektedir. II. Mehmet sekiz yaşında, II. Bayezit ise yedi yaşında Amasya’ya sancak beyi olarak gönderilmişlerdir.¹²⁵ Yine II. Bayezit’in Amasya sancakbeyliği sırasında dünyaya gelen büyük oğlu Şehzade Abdullah da altı yaşında iken Trabzon’a şehzade vali olarak gönderilmiştir.¹²⁶ Küçük yaşta sancağa çıkarılan şehzadelerin temel eğitimlerini bulundukları sancaklarda sürdürdükleri bilinmektedir. Siyasî ve sosyal sebeplerin yanı sıra şehzadelerin devlet idaresinde tecrübe sahibi olmaları için gönderildikleri bu sancaklarda, İstanbul’daki divana benzer bir divan oluşturulmakta ve yaşı küçük olan şehzadelerin eğitim safhalarının tamamı bu sancaklarda geçmektedir. Merasimle sancağa gönderilen şehzadelerin maiyetlerinde de saray tarafın-

dan görevlendirilen kalabalık bir heyet bulunmaktadır. Sancağa validesiyle beraber çıkartılan şehzade, validesinin nezareti altında bulunmakta olup, ayrıca şehzadenin hocası da bu yeni vazifede şehzadeye eşlik etmeye devam etmektedir.¹²⁷ İyi bir devlet adamı yetiştirmek için özel bir ortamın oluşturulduğu ve bu ideal için bütün imkânların seferber edildiği görülmektedir.

2. Lalalar

Şehzadelerin sancağa çıkışlarında yanlarında bulunan, devlet işleri ve sair vazifelerde kendisine yardımcı olup şehzadeye mürebbilik eden kişi, laladır. Daha önceki dönemlerde de devlet idarecilerinin çocuklarını her yönden yetiştirmek için benzer uygulamalara gittikleri bilinmektedir. *Lala* kelimesi köken olarak Farsça olup “kul, köle” anlamına gelmektedir.¹²⁸ Çelebi Sultan’ın hal ve hareketlerini kontrol edip, uygun olmayan bir hareketini gördüğünde divana haber veren lalanın, devlet işlerine vâkıf, temiz ahlâklı ve otoriter olmasına özen gösterilmektedir. Şehzadeyi kontrol eden lalaların ahlâki durumları ise Çelebi Sultan valideleri tarafından takip edilip, hükümdar her husustan haberdar edilmektedir.¹²⁹ Böylece şehzadelerin eğitimlerinde sıkı bir kontrol mekanizmasının işlettiirildiği anlaşılmaktadır. Ortalama görev süreleri üç yıl olan lalaların, ilk dönemlerde daha ziyade yerli ümera ailelerine mensup kimse-ler arasından seçildikleri görülmekte iken, devletin genel siyasetine paralel olarak son dönemlerde kul kökenli kişilerin vazifelendirildikleri görülmektedir.¹³⁰ Osmanlı’da Lala Şahin Bey’in I. Murat’ı eğitmek için görevlendirilmesiyle, şehzade eğiticileri için *lala* tabiri kullanılmaya başlanmış ve lalalık kurumsallaşmıştır. Genel olarak lalaların vazifeleri arasında şunlar sayılmaktadır:

- a. Şehzadenin eğitim ve öğretimine nezaret etmek.
- b. Siyasî meselelerde vukuf sağlamasını temin etmek.
- c. Şehzadenin divanına vezir makamında olarak başkanlık etmek.

d. Şehzade adına serdar olarak sefere çıkmak.

e. Gereken hususlarda şehzade hakkında padişaha bilgi vermek.

f. Şehzadenin lalası ile defterdarının aynı şahıs olması durumunda onun malî ve iktisadî işleriyle uğraşmaktır.

Bununla beraber Osmanlı’da lalalığın kesin kurallarının olmadığı da görülmektedir. Lala ve şehzade arasındaki ilişki ise, şehzadenin konumu, padişah oğlu veya torunu oluşu, şahsiyeti, yaşı gibi etkenler neticesinde farklılık arz etmektedir.¹³¹

XVI. yüzyılın sonunda şehzadelerin sancağa çıkmaları son bulup, kafes usûlünün başlamasının ardından lalalık müessesesinde de değişiklikler meydana gelmiştir. Eğitim hayatlarının sadece sarayda geçmeye başladığı bu dönemden itibaren şehzadelerin mürebbilerine de *lala* denilmeye başlanmıştır. Yeni doğan şehzadenin hizmetine yirmi kadar *usta* denilen genç kız tayin edilmekte olup, validesi de çocuğun bakılmasına ve büyümesine nezaret etmektedir. Bu *ustaların* hangi özellikleri haiz oldukları kaynaklarda belirtilmemiştir. Bir yaşında sütten kesilen şehzadeye bir maiyet tayin olunmaktadır. Bu maiyetin *ağa* adını taşıyan üç tanesi ise has odalılardan seçilmektedir. Bunların içerisinde en yaşlısı ve tecrübelisi, şehzadenin baş mürebbîsi olup, kendisine *baş lala* denilmektedir. Diğerleri ise *lala* unvanını taşımaktadır.¹³²

Küçüklüklerinden itibaren şehzadelerin yanında sürekli valideleri bulunmaktadır. Babalarından ayrı olmaları sebebiyle, lalalarla şehzadelerin ilişkileri bir nevi baba-oğul ilişkisi gibidir. Çocuğun eğitiminde önemi büyük olan babanın eksikliğinin bu şekilde telafi edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Şehzade, padişah olsa bile lalasına karşı hürmetini, bir evladın babasına olan hürmeti gibi devam ettirmektedir. Lalaların baba gibi telakki edilme sebeplerinden birisi de, şehzadelerin dayelerinin genellikle lalalarıyla evli olmaları sebebiyle olsa gerektir.¹³³

Kaynaklarda, şehzadelerin valideleri ve babalarıyla olan ilişkilerinin evlatlık ilişkilerinden ziyade siyasî hadiseler çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Bu nevi sebeplerle anne-babalarıyla olan münasebetleri yeterince vuzuha kavuşamamaktadır. Lalaların, eğitimleriyle bizzat ilgilendikleri şehzadeleri tahta çıkarmak istedikleri, kimi zaman da bunun için özel gayret sarfettikleri görülmektedir.¹³⁴ Dünyaya gelişlerinden itibaren büyük bir ihtimalla, bir ideal uğrunda yetiştirilen şehzadelerin ileride tahttan feragat edememelerinin sebepleri, bütün eğitim safhaları göz önüne alındığında daha iyi anlaşılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Klasik dönemin yapısı içinde, çocuk yetiştirme meselesine çeşitli yönlerden yaklaşıldığı görülmektedir. Ele alınmaya çalışılan ve birbirleriyle bazı yönleriyle irtibatlı, bazı yönleriyle irtibatsız sayılabilecek *aile-mektep-saray* üçlüsünde de bu yönler müşahade edilmektedir. Bu üçlü yapı, *aile*, *mektep* ve *saray* diye bir ayrıma tabi tutulacak olursa, iki yapı karşılaştırılmadan önce, aile ve mektebin kendi içerisinde de bir tasnife tabi tutulması gerekmektedir; zira ailelerin sosyal durumlarına göre, verilen eğitim farklılıklar göstermektedir. Babaları ehl-i ilim olan çocukların ilk eğitimlerini daha ziyade pederlerinden aldıkları; eğitim safhalarının mektepteki çocuklarla bir yere kadar aynı olmakla birlikte, bir yerden sonra farklılaştığı görülmektedir. Varlıklı ailelerin de çocuklarını mektebe göndermekten ziyade, evde çocuklarına bir muallimden ders aldırarak bilinmektedir. Aile içinde ve mektepte, eğitim açısından çocuğun öncelikli olarak hayatı boyunca vazgeçmemesi istenen dinî bilgileri alması ve belli ahlâkî öncelikleri kazanması hedeflenmektedir. Okuma-yazma ve dört işlemin öğretildiği, Türkçe-Arapça ve Türkçe-Farsça manzum lûgat ezberletildiği de bilinmektedir. Küçükken alınan dil eğitiminin ne derece önemli olduğu ma-lumdur. Çocuklara yönelik manzum lûgatlar yazılması-

nın dil öğrenimine katkılarının yanı sıra, manzum olmaları sebebiyle çocuklara edebî bir altyapı kazandırdığı da görülmektedir.

Mekteplerin, köyler de dahil olmak üzere her yere ulaştırılması ve vakfiyelerde özellikle yetim ve fakir çocukların eğitim görmesinden bahsedilmesi, eğitimin yaygınlığı hakkında ipuçları vermektedir. Ortalama olarak 5-12 yaş aralığındaki çocukların eğitim gördüğü mekteplerde, genelde kız ve erkek çocuklara aynı sınıfta eğitim verilmektedir. Dönemin genel özelliklerine bakıldığında, bu konudaki en ciddi adımların Fatih döneminde atıldığı, daha sonraki dönemlerde ise kurulan bu yapının bazı yeniliklerle devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu adımlardan en dikkat çekici olanı, sıbyan mektebine muallim olacaklar için özel bir programın vazedilmesi-dir. Daha ziyade külliyelele iç içe ve cami yanlarında inşa edilen mektepler, çocukların ilmi hayatla küçük-lüklerinden itibaren tanışmasını sağlamaktadır. Ayrıca mektepte verilen eğitimin çeşitli şekillerle ileri seviyede sürdürülebilme imkânı da mevcuttur.

Temel eğitimleri alma konusunda şehzadeler de aynı tedrisattan geçmektedir. Kur'ân-ı Kerim'e ve ilme verilen değerin bir tezahürü olan *âmin alaylarının*, *bed-i Besmele* ismiyle şehzadeler için de uygulanması, iki eğitim arasındaki ortak noktalardandır. Şehzadeler ayrıca, fiziksel ve entelektüel eğitime tutulup kabiliyetlerine göre güzel sanatların farklı kollarına ve el sanatlarına da yönlendirilmişlerdir. Eğitim safhaları içerisinde doğumlarından itibaren valide ve dayeleri, daha sonra ise hoca ve lalalarının rahle-i tedrislerinden geçtikleri bilinmektedir.

Aile içerisinde çocuğun konumu ve birebir nasıl eğitim aldığıyla ilgili kaynak yetersizliği, bu meselenin yeteri derecede vuzuha kavuşmasını engellemekle birlikte, dönemin eserleri konuyu anlamaya yardımcı olmaktadır. Klasik dönemde yüz yıl arayla yazılan *Tarikü'l-Edeb* ve *Ahlâk-i Alâi* isimli eserlerdeki birbiriyle hemen hemen paralel olan çocuk eğitimiyle ilgili tafsilatlı bilgiler, ailelere ve muallimlere çeşitli yolların tavsiye edilmesi,

hem aile-çocuk ilişkisini bir nebze olsun aydınlatmakta hem de meseleye gösterilen ehemmiyeti ifade etmektedir. Dönemin ideal eğitimini vermeye çalıştığı görülen iki kitabın günlük hayattaki yansımaları ise tam olarak bilinmemektedir. Çünkü bu konuda verilen bilgiler kısıtlıdır. Yine aile içerisinde çocuğun eğitimiyle yakından ilgilenen ve özel olarak seçilen mürebbiyelerin bu fonksiyonlarını ne derece yerine getirdikleri bilinmemektedir. Kaynak konusundaki sıkıntıların ise, belli uygulamalarla az da olsa ortadan kalkabileceği düşünülmektedir. Dönemin hatırat kitaplarında ve biyografilerinde, son dönemin aksine olarak çocukluk hatıralarından tafsilatlı bir şekilde bahsedilmemesi ise işi zorlaştırmaktadır. Fakat yine de biyografilerin, hatıratların, seyahatnamelerin ve ilgili olabilecek sair eserlerin eğitim açısından özel olarak incelenip karşılaştırmalarının yapılması, bütünü görmeye yardımcı olacak hususlardandır. İkisi de birer lûgat olan *Lugat-ı Ferišteoğlu* ve *Tuhfe-i Şahidî*'nin telif sebepleri anlatılırken yazılan bilgiler, böyle bir araştırmanın netice verebileceğini göstermektedir.

Mekteplerle ilgili daha ziyade XIX. ve XX. yüzyılın başlarında yazılan eğitim kitaplarındaki ideolojik olarak nitelenebilecek yorumların doğruluğu tartışma konusudur. Mekteplerin yeterli veya yetersiz olarak nitelendirilebilmesi, klasik dönemin beklentilerinin iyi bilinip bu konuyla ilgili bütün soruların cevaplandırılmasıyla mümkündür. Yoksa kişinin sadece bulunduğu çağın öncelikleri ve kendi eğitim anlayışıyla meseleye bakması, konunun yeterli derecede anlaşılmasını engellediği gibi objektifliğine de zarar vermektedir.¹³⁵ Bu açıdan özellikle tek başına Tanzimat sonrası döneme odaklanmanın — kırılma süreçleri kendisinden önceki dönemlerin yorumlanmasına yardımcı olsa dahi— meseleyi tam olarak aydınlatamadığı görülmektedir. Klasik dönem sıbyan mektepleri, maarif tarihi kitapları ve bazı çalışmalarda Osmanlı'nın son dönemindeki eğitim tartışmalarının gölgesinde kalmaktadır. Bu konuda, Mefail Hızlı'nın

Bursa odaklı çalışması ve Nelly Hanna'nın Mısır'ın orta sınıfı üzerine yaptığı çalışmasında değindiği bölümler gibi kısıtlı sayıdaki çalışma istisna oluşturmaktadır.¹³⁶

Büyük bir itina ile yetiştirildikleri bilinen şehzadelerin eğitimleri alanında çok fazla özel çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Genellikle siyasî hadiseler çerçevesinde yaklaşılacak şehzadelik kurumunun eğitim açısından incelenmesinde; anneleri, dayeleri, babaları, hocaları, lalaları ve kimi zaman padişah olan dedeleriyle münasebetleri hakkında yeterli malumat bulunmamaktadır. Şehzadelerle ilgili çalışmalarda her ne kadar eğitimle ilgili bilgi verilse de, meseleye siyasî açıdan odaklanıldığı için, konunun siyasetten soyutlanmadığı ve bağımsız olarak ele alınmadığı görülmektedir. Haldun Eroğlu'nun klasik dönem şehzadelik kurumuyla ilgili doktora tezi ve Kenan Ziya Taş'ın Lalalık müessesesiyle ilgili çalışması bu konudaki en kapsamlı çalışmalardandır. Aldıkları eğitimde benzer yönler olmakla birlikte, farklılıkların da bulunduğu gözükken şehzade ve hanım-sultanların eğitimlerinin karşılaştırılması ise, dönemin kız ve erkek çocuklarına muamelesinin ne olduğuna ve beklentilerine farklı bir yönden ışık tutabilir.

Dipnotlar

- 1 T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, c. 1, s. 23-24. İsmail Doğan, Osmanlı ailesinin çekirdek aile olup olmadığı hususunu tartışmaya açmaktadır. İsmail Doğan, *Osmanlı Ailesi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Ankara 2001, s. 141-144.
- 2 Şeker, eserin yazılma sebeplerindeki ifadelerden, yazarın sıbyan mektebi muallimi olma ihtimali bulunduğunu belirtmektedir. Mehmet Şeker, *Ali b. Hüseyin el-Amasî ve Tariku'l-Edeb'i*, Ankara 2002, s. 15-16.
- 3 Şeker, a.g.e., s. 15-47. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1999, s. 101-102.

- 4 Ali Köse, "Ahlâk-ı Alâî'nin İkinci Kitabı İlmü Tedbiri'l-Men-zil'de Eğitim", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988, s. 42.
- 5 Çocukların oyunları ve oyuncakları ile ilgili geniş malumat için bkz. Füsün Kılıç, "Eyüp Oyuncaklığı ve İstanbul Belediyesi'nin Eyüp Oyuncakları Koleksiyonu", *Toplumsal Tarihte Çocuk*, (haz. Bekir Onur), İstanbul 1994. s. 132-138; Metin And, "Kültürler Kavşağında Oyun ve Oyun Nesnelerinin Tarihi", *a.g.e.*, s. 144-157.
- 6 Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, (haz. Mustafa Koç), İstanbul 2007, s. 363-367. Ayrıca çocuğa sütannelik yapacak kişinin özellikleri ve vasıfları da eserde üzerinde durulan hususlardır. Dayenin sağlıklı bir bünyeye sahip olmasının yanı sıra, kusursuz bir akıl ve selim bir yaratılış üzere olması gerektiği; sütün sirayet edici oluşu sebebiyle çocuğun dayenin ahlakıyla ahlâklanacağı ifade edilmektedir. Dikkat çeken diğer bir husus ise, muallimin özelliklerinin belirtilmesinin ardından, çocuklara mektepten ayrı eğitim verilmesi konusundaki şu ifadelerdir: "Ve mektebde ta'lim etmeyeler, ammâ hulk u edebi müstahsen olan merdüm-zâdelerle bile hemders ü ta'lim olunsa -ki anlardan kesb-i kemâl ve hulk-i hasen tahsil etmek ihtimâli ola- mücevvezdir, ammâ bu zemânda kalîlül'vücûddur." Kınalızâde Ali Çelebi, *a.g.e.*, s. 367.
- 7 *Ahlâk-ı Alâî ve Tarîku'l-Edeb*'de dikkat çeken bir husus ise kız çocukları için ailelere verilen tavsiyelerdir. Kınalızâde, imkânı olmayan ailenin dünyaya gelen kız çocuğu için üzüntü duymaması gerektiğini, çocuğun rızkını Cenâb-ı Hakk'ın takdir ettiğini ifade ederken; *Tarîku'l-Edeb*'de yetiştirme zorluklarına sabırla katlanıp sevgiyle bir kız çocuğu yetiştiren anne babaya bu çocukların cehennemle aralarında perde olacağı belirtilen bir hadis-i şerif zikredilmektedir. Kınalızâde Ali Çelebi, *a.g.e.*, s. 363.; Şeker, *a.g.e.*, s. 47.
- 8 Fahri Unan, "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçinde Ebussuud Efendi Ailesi", 23. 10. 2007, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik6.html>.
- 9 Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Konya 1999, s. 23-25.
- 10 Atabey Kılıç, "Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin", *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, sy. 5 (2007), c. 1, s. 343, 29.10.2007, <http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi5/sayi5pdf/kilicatabey2.pdf>.
- 11 Atabey Kılıç, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 20 (2006), s. 66-68, 09.10.2007, http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_20/5_%2065-77_%20syf.pdf.
- 12 Cahit Baltacı, "Mektep", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXIX (Ankara 2004), s. 6.
- 13 Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi; amaç-yapı-işleyiş*, İstanbul 1997, s. 202.
- 14 Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- 15 Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1968, s. 13.
- 16 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1939, c. 1, s. 68-69.
- 17 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 77.
- 18 İsmail Kara, Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 350'den Tahiru'l-Mevlevî, "Ananât-ı kadimemizden: Mektebe Başlama Merasimi", *Mahfil*, IV/42, Rebiulâhîr 1342, s. 113-116.
- 19 Kara, Birinci, *a.g.e.*, s. 26'dan Ali Birinci, "Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlâhileri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri-IV*, Ankara 1982, s. 37-57.
- 20 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (haz. Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay), İstanbul 2002, s. 58. Erçüment Ekrem, başlama zamanının özellikle Safer ayına denk getirilmemeye çalışıldığını belirtmektedir; bkz. Kara, Birinci, *a.g.e.*, s. 283.
- 21 Osmanlı'nın son dönemdeki âdet ve merasimlerini kaleme alan Abdülaziz Bey, bu uygulamalara konak hayatını anlatırken yer vermektedir. Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 58-59.
- 22 Kara, Birinci, *a.g.e.*, s. 26'dan Birinci, *a.g.m.*, s. 37-57.
- 23 Kara, Birinci, *a.g.e.*, s. 353'den Tahiru'l-Mevlevî, *a.g.m.*, s. 113-116.
- 24 "Bevvab: Çocukları evlerine getirip götüren okul hademesi" (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1980)
- 25 Kara, Birinci, *a.g.e.*, s. 27'den Birinci, *a.g.m.*, s. 37-57.
- 26 Kara, Birinci, *a.g.e.*, s. 31'den Birinci, *a.g.m.*, s. 37-57.
- 27 Gülbang, eskiden tekkelerde, âyin sırasında, saraylarda muayyen merasim sırasında hep bir ağızdan yüksek sesle okunan ilâhi veya dua. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1980.
- 28 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 80-81.
- 29 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 82.
- 30 Kara, Birinci, *a.g.e.*, s. 27'den Birinci, *a.g.m.*, s. 37-57.
- 31 Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, İstanbul 2002, s. 49.
- 32 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 81-82.
- 33 Ahmet Rasim, *Falaka*, İstanbul 1987, s. 54.
- 34 Musahipzâde Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946, s. 32; Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 62.
- 35 Kara, Birinci, *a.g.e.*, s. 40'dan Birinci, *a.g.m.*, s. 37-57.

- 36 Fahri Unan, "Fatih Külliyesi", 20.10.2007, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik36.html>.
- 37 İbrahim Bozdemir, "Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, s. 11.
- 38 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 75; M. Şakir Ülkütaşır, "Sıbyan Mektepleri", *Türk Kültürü Dergisi*, sy. 33 (1965), s. 33. Unat ve Baltacı ise yine Evliya Çelebi'yi referans göstererek sayının 1933 olduğu bilgisini vermektedirler: Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitiminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 8; Cahit Baltacı, "Eğitim Sistemi", *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti, Yeni Şafak*, s. 247.
- 39 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 75.
- 40 İstanbul'un 1571-1580 tarihlerindeki tahmini nüfusu 700 000, 1640 yılındaki tahmini nüfusu 1 000 000 ve 1681'deki tahmini nüfusu ise 800 000'dir. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara 1996, s. 69-70.
- 41 Kamil Şahin, "XIX. ve XX. Yüzyılda Adana İslam Sıbyan Mektepleri Üzerine Gözlemler", s. 4, 18.10.2007, http://turkoloji.cu.edu.tr/ÇUKUROVA/sempozyum/ semp_2/sahin.pdf.
- 42 Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa 1999, s. 44.
- 43 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1994, s. 583.
- 44 Aksoy, *a.g.e.*, c. 1, s. 148.
- 45 Aksoy, *a.g.e.*, s. 153-157.
- 46 Bkz. Unat, *a.g.e.*, s. 6.
- 47 Mefail Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. V (Ankara 2000), s. 209.
- 48 Akgündüz, *a.g.e.*, s. 203.
- 49 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 73.
- 50 Fodla, eskiden daha çok imaretlerde verilen, pideye benzer mayalı ekmek.
- 51 Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 31.
- 52 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 74.
- 53 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 73. Yılda iki kez kıyafet verilmesi Ramazan ve Kurban bayramları sebebiyledir. Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 32.
- 54 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 73.
- 55 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 74.
- 56 Reşat Ekrem Koçu, "Sıbyan Mektepleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, sy. 2 (1966), c. 1, s. 26.
- 57 İlim adamlarıyla altı yedi gün süren mübahaselelere katılan Fatih'in bu hususa özel önem verdiği görülmektedir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı*, İstanbul 1930, s. 32.
- 58 Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, "Darümuallimînin 70. Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", haz. Erdoğan Erüz, İstanbul 1978, s. 68-69.
- 59 Muallim Cevdet, *a.g.e.*, *a.g.m.*, s. 70.
- 60 Akyüz, *a.g.e.*, s. 77.
- 61 Nafi Atıf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, 1930, s. 9.
- 62 Unat, *a.g.e.*, s. 140.
- 63 Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler Ansiklopedisi*, c. XV (Ankara 2002), s. 38-39.
- 64 Hızlı, *a.g.e.*, s. 48-49.
- 65 Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", s. 210.
- 66 Mefail Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler", 20.10.2007, <http://www.osmanli.org.tr/osmanli-daegitim-7-205.html>; Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 69; Akgündüz, *a.g.e.*, s. 203.
- 67 Koçu, *a.g.m.*, s. 24-25.
- 68 Hızlı, *a.g.e.*, s. 56.
- 69 Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003, s. 291. Halifelere, kalfa da denilmektedir. Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 32.
- 70 Akgündüz, *a.g.e.*, s. 208.
- 71 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 69.
- 72 Akyüz, *a.g.e.*, s. 73.
- 73 Nafi Atıf, *a.g.e.*, s. 28. Bu konuda tarihî bir kaynak olarak referans gösterilen *Bezm u Rezm* adlı eserde, Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin Ahmed'in 749 (1348-49) yılında 4 yaş, 4 ay, 4 günlük olunca eğitime başlatıldığı belirtilmektedir. Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 66.
- 74 Hızlı, *a.g.e.*, s. 74.
- 75 Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 33.
- 76 Unat, *a.g.e.*, s. 7. Musahipzâde Celâl, *a.g.e.*, s. 32.
- 77 Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", s. 212.
- 78 Akyüz, *a.g.e.*, s. 74.
- 79 Koçu, *a.g.m.*, s. 25.
- 80 Koçu, *a.g.m.*, s. 25.
- 81 Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 33.
- 82 Unat, *a.g.e.*, s. 8.
- 83 Mefail Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan

- Dersler", 20.10.2007, <http://www.osmanli.org.tr/osmanli-daegitim-7-205.html>.
- 84 Nafi Atuf, *a.g.e.*, s. 30.
- 85 Bozdemir, *Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim*, s. 33'den Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul 1983, s. 202.
- 86 Ülkütaşır, *a.g.e.*, s. 34. Bu hususta gösterilen kaynak, *Tari-ku'l-Edeb* isimli eserdir. Eserde, öğrencilerin edeb dışı davranışları sebebiyle dövülebilecekleri belirtilmektedir. Derslerin öğretilmesi hususunda ise, öğretmenin müşfik olması, dersleri çocukların seviyelerine göre öğretmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca, bir harfi veya kelimeyi bilmediği için öğrencinin dövülmemesi gerektiği, dersin kolaylaştırılarak öğretilmesi icab ettiği de tavsiye edilmektedir. Şeker, *a.g.e.*, s. 51-54.
- 87 Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", s. 216.
- 88 Akgündüz, *a.g.e.*, s. 208.
- 89 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 69.
- 90 Unan, *a.g.e.*, s. 292.
- 91 Unat, *a.g.e.*, s. 7.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 583.
- 92 Nafi Atuf, *a.g.e.*, s. 28.
- 93 Hızlı, *a.g.e.*, s. 78. Ayrıca Uzunçarşılı, Sahn medreselerinde tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve edebiyat derslerinin gösterildiğini belirttiikten sonra, talebelerin ilk ve orta tahsillerinde, hendese, kozmografiya ve hesap derslerini görmeleri sebebiyle, bu fen bilgilerine vâkıf olduklarını ifade etmektedir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 587.
- 94 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 70.
- 95 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 72-73.
- 96 Güler Gülsevin, "1709 Tarihli Türkçe-Manzum Bir Sıbyan Mektebi Ders Kitabı", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 1 (1987), s. 240-263.
- 97 Gülsevin, *a.g.m.*, s. 252-260.
- 98 Nafi Atuf, *a.g.e.*, s. 28.
- 99 Osman Ergin, *a.g.e.*, İstanbul 1940, c. 2, s. 322.
- 100 Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 31.
- 101 Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", s. 40.
- 102 Baltacı, *a.g.m.*, s. 245.
- 103 Unat, *a.g.e.*, s. 7.
- 104 Ergin, eserlerin sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmaya başlanma tarihini 1838 olarak vermektedir. Ergin, *a.g.e.*, c. 2, s. 322. Şakir Ülkütaşır ise, manzum lûgatların programa alınıp okutulmaya başlamasının, I. Abdülhamit'in 1781 tarihinde yaptırdığı bir mektebin vakfiyesinde, çocuklara Arapça ve Farsça öğretilmesi isteğinden sonra uygulamaya konulduğunu belirtmektedir. Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 31.
- 105 Atabey Kılıç, yazarın isminin yazma nüshalarda geçmeyip, matbû nüshalarda farklı şekillerde geçtiğini belirtmektedir. Telif tarihini ise 1652-53 olarak vermektedir; bkz. Atabey Kılıç, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 20 (2006), s. 70, 09.10.2007, http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_20/5_%2065-77_%20syf.pdf.
- 106 Tacettin Uzun, "Arapça-Türkçe Sözcüklerin Öncüsü Sayılan Sübha-i Sıbyân", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 6 (2002), s. 95-100, 18.10.2007, <http://www.doguedebiyati.com/Nusha.htm>.
- 107 Atabey Kılıç, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 20 (2006), s. 69, 09.10.2007, http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_20/5_%2065-77_%20syf.pdf.
- 108 Atabey Kılıç, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân -1- (İnceleme)", *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2006), c. 1, s. 94, 18.10.2007, <http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi2/makale/kilic.pdf>.
- 109 Atabey Kılıç, "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbi (Metin)", *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 (2007), c. 1, s. 410-472, 10.11.2007, <http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi4/kilicatabey.pdf>. Ayrıca Sümbülzade Vehbî'nin Arapça-Türkçe olarak yazdığı Nuhbe-i Vehbî isimli manzum lûgatı da mekteplerde okutulmuştur. Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 31.
- 110 Mehmet Dursun Erdem, "Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Lûgat-ı Sıbyân Yazması", *Hece Dergisi*, sy. 104-105 (Ağustos-Eylül 2005), s. 178-189.
- 111 Şehzadelerin dayeleriyle olan ilişkilerini daha sonra da devam ettirdikleri bilinmektedir. Evlenecekleri kızları almaya gidenlerin arasında dayelerinin de bulunması, üzerlerindeki etkinin ehemmiyetini ifade etmektedir. Kenan Ziya Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Isparta, s. 11-12. Ünver, Fatih Sultan Mehmet'in dayelerinden birisi olan Halime Hatun namına, Manisa'nın Marmaracık kazasında cami yaptırdığı bilgisini vermektedir. Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 163. Şehzadelerin dünyaya gelişlerinin özel merasimlerle kutlandığı ve sünnet merasimlerinin de yapıldığı bilinmektedir. Bu merasimlerin merkezinde her ne kadar çocuk olsa da Faruqi, "[p]adişah çocuklarının doğum şenliklerinin amacının ha-

- nedanın sürekliliğini vurgulamak..." olduğunu belirtmektedir. Bu durum, hem hanedanın yenilenmesinin ve kalıcılığının sergilenmesi, hem de padişah ile başkent ahalisi arasında bağlar kurulması ve mevcut bağların da yenilenmesi açısından fırsat oluşturmaktadır. Suraiya Faroqhi, "İktidarın ve Meşruiyetin Simgeleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert), İstanbul 2004, c. 2, s. 734-737. Uzunçarşılı, padişah çocuklarının doğumlarını ve beşik alayını tafsilatlı bir şekilde yazmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1945, s. 167-171.
- 112 Sâmîha Ayverdi, *Edebî ve Manevî Dünyası İçinde Fatih*, İstanbul 1990, s. 23.
- 113 Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 2.
- 114 Şehzade Cem'in fikrî terbiyesine henüz dört yaşını geçtiğinde başlandığı belirtilmektedir. Haldun Eroğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehzadelik Kurumu (Klasik Dönem)", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2002, s. 82'den Ahmet Refik, Sultan Cem, s. 4.
- 115 Ayrıca davetlilere hil'at giydirildiği de kayıtlarda mevcuttur. Sultanların (padişahın kız çocukları) öğrenime başlamaları ise saray içerisinde devlet erkânının davet edilmediği bir törenle olurdu. Zeynep Tarım-Ertuğ, "Osmanlı Devleti'nde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek", *Yeni Türkiye Dergisi*, sy. 34 (Temmuz-Ağustos 2000), 701 Osmanlı özel sayısı IV: Kültür ve Sanat, s. 34; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 110. Şehzadeler yedi yaşına geldiğinde bir lalaya teslim edilerek resmi eğitime başlamalarının özel törenlerle kutlanması ile ilgili ilk bilgiler 1680 yılı kayıtlarında rastlanmaktadır. Faroqhi, *a.g.m.*, *a.g.e.*, s. 735; Metin And, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, Ankara 1982, s. 22.
- 116 Haldun Eroğlu, "Klasik Dönem Osmanlı Şehzadelik Kurumuna Dair Bazı Görüşler", *Türkler Ansiklopedisi*, c. IX (Ankara 2002), s. 858. Ayrıca I. Selim'in, çocukluğunda dedesi Fatih'ten eğitim aldığı da bilinmektedir. Akyüz, *a.g.e.*, s. 84.
- 117 Ünver, *a.g.e.*, s. 163.
- 118 Şeker, *a.g.e.*, s. 49-50.
- 119 Eroğlu, "Klasik Dönem Osmanlı Şehzadelik Kurumuna Dair Bazı Görüşler", s. 858.
- 120 Atif Kahraman, "Osmanlı Devletinde Spor", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. V (Ankara 1999), s. 645.
- 121 Eroğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehzadelik Kurumu (Klasik Dönem)", Doktora Tezi, s. 82.
- 122 Ayverdi, *a.g.e.*, s. 111.
- 123 Süheyl Ünver, *Fatih'in Çocukluk Defteri*, İstanbul 1961, s. 3-15; Yaşar İlikşiz, "Saraydaki Karalama Defterinin Esrarı", *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, sy. 1 (Mayıs 2007), s. 66-77.
- 124 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", *Belleten*, sy. 156 (Ekim 1975), c. 39, s. 667-668.
- 125 Eroğlu, "Klasik Dönem Osmanlı Şehzadelik Kurumuna Dair Bazı Görüşler", s. 856.
- 126 Mustafa İsen, "Osmanlı Şehzade Sancakları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IX (Ankara 1999), s. 131.
- 127 Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 668.
- 128 Kenan Ziya Taş, "Lala (Şehzadelerin Yetiştirilmesi ve Lalalık Müessesesi)", *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı özel sayısı II: Ekonomi ve Toplum, sy. 32 (Mart-Nisan 2000), s. 722.
- 129 Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 669. Çelebi Sultanların on yaşını geçmiş bulunan oğulları da, büyükbabası olan padişahın izniyle küçük bir sancağa çıkartılmaktadır. Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 678.
- 130 Taş, *a.g.e.*, s. 33-34.
- 131 Taş, *a.g.e.*, s. 30-37. Lalaların hangi kabiliyetlere ve şahsî özelliklere sahip bulundukları, Celalzâde'nin, Şehzade Süleyman'a lala olarak tayin edilen Kasım Paşa'yı anlatırken verdiği bilgiler arasında da bulunmaktadır; bkz. Mustafa Celalzâde, *Selim-nâme*, (haz. Mustafa Çuhadar, Ahmet Uğur), Ankara 1990, s. 336.
- 132 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 110. Has oda, Enderûn Mektebi odalarının en yüksek kademesi olmasının yanı sıra, eğitim ve öğretimin de en yüksek kademesini teşkil etmektedir. Eğitimin ana hedefi, elemanları idarecilik yönünden yetiştirmekle sınırlandırılmıştır. Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984, s. 104-122.
- 133 Taş, *a.g.e.*, s. 12-28.
- 134 Taş, *a.g.e.*, s. 32.
- 135 Öğretim dilinin Arapça mı, yoksa Türkçe mi olduğu hususunda farklı görüşler vardır. Ergin, öğretim Arapça yapılıyordu, Türk talebeye ana dilleri öğretilmezdi görüşünü benimsemektedir. Ergin, *a.g.e.*, c. 1, s. 68. Unat ise, Kur'an ve bazı dualar, çocukların yanlışsız okuyabilmeleri için Arapça aslından okutulmakla beraber; gerek tecvid, gerekse dinî bilgilerin Türkçe öğretildiği, tabiatıyla eğitimin Türkçe yapıldığı görüşündedir. Unat, *a.g.e.*, s. 8-9. Maarif tarihi kitaplarında, çocuklara verilen dersler anlatılırken dikkat çeken hususlardan birisi de şu yaklaşımdır: Bu dersler çocuklara gösteriliyordu ama çocuklar verilen dersleri anlayamıyorlardı; bkz. Nafi Atif, *a.g.e.*, s. 28-29.
- 136 Nelly Hanna, *In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*, Syracuse University Press, 2003.